

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**Δ.Π.Μ.Σ.: ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ: Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ**

Διπλωματική εργασία

**Γραμματικό γένος και γλωσσικός σεξισμός στα βιβλία της Γλώσσας
του Γυμνασίου**

της

Γραικού Μαρίας

Επιβλέπων Καθηγητής: Ντίνος Κωνσταντίνος, Καθηγητής, Παιδαγωγικό Τμήμα
Νηπιαγωγών, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Εξεταστές: Μπίκος Κωνσταντίνος, Χλαπουτάκη Ελισάβετ

Φλώρινα, Ιούνιος 2024

Copyright © Γραικού Μαρία, 2015.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα. Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο εκφράζουν τον συγγραφέα και μόνο.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω, πρώτα από όλα, την οικογένειά μου· τον σύζυγο μου, Θωμά, για την ενθάρρυνσή του να παρακολουθήσω το μεταπτυχιακό πρόγραμμα, την αγαπημένη μου κορούλα, Θεοδώρα, για την υπομονή της και τον μπέμπη μου, που με συντρόφευε κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης στη συγγραφή της μεταπτυχιακής μου εργασίας. Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω ιδιαίτερω τον κ. Ντίνα, επιβλέποντα της εργασίας μου, για τη στήριξή του και τις εύστοχες παρατηρήσεις του, ώστε να την ολοκληρώσω.

Όνοματεπώνυμο: Γραικού Μαρία **A.E.M.:** 108

Ηλεκτρονική διεύθυνση: mar.grk@gmail.com

Έτος εισαγωγής: 2022

Τίτλος διπλωματικής εργασίας: Γραμματικό γένος και γλωσσικός σεξισμός στα βιβλία Γλώσσας του Γυμνασίου

Δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία δεν αποτελεί προϊόν λογοκλοπής, είναι προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας, η βιβλιογραφία και οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα με παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή. Επισημαίνεται πως η συγκεκριμένη επιλογή βοηθά στον περιορισμό της λογοκλοπής διασφαλίζοντας έτσι το/τη συγγραφέα.

Ημερομηνία 15 - 6 - 2024

Ο/Η δηλών/ούσα

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα.....	σελ. 5
Περίληψη	σελ.6
Abstract.....	σελ.7
1.Εισαγωγή.....	σελ.8
2. Φύλο, γραμματικό γένος, σεξισμός και γλωσσικός σεξισμός	σελ. 11
2.1 Διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου.....	σελ.11
2.2 Γραμματικό γένος	σελ.13
2.2.1 Το γραμματικό γένος στην ελληνική γλώσσα.....	σελ.15
2.3 Σεξισμός	σελ.17
2.3.1 Γλωσσικός σεξισμός και φεμινιστικές έρευνες	σελ.18
2.3.2 Γραμματικό γένος και γλωσσικός σεξισμός στην ελληνική γλώσσα	σελ.21
2.3.3 Γλωσσικός σεξισμός και εκπαίδευση: έρευνες στα σχολικά εγχειρίδια	σελ.24
2.4 Ερευνητικό ερώτημα	σελ.27
3. Μεθοδολογία και δεδομένα.....	σελ.28
4. Ανάλυση δεδομένων	σελ.33
4.1 Ποσοτική ανάλυση των δεδομένων	σελ.33
4.2 Ποιοτική ανάλυση των δεδομένων	σελ.38
5. Συμπεράσματα	σελ.48
Βιβλιογραφία	σελ.50

Περίληψη

Αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας είναι η γραμματική κατηγορία του γένους στη γλώσσα και ο γλωσσικός σεξισμός στα σχολικά βιβλία της Νεοελληνικής Γλώσσας του Γυμνασίου. Τα σχολικά εγχειρίδια της Νεοελληνικής Γλώσσας του Γυμνασίου εξετάστηκαν ως προς το φαινόμενο του γλωσσικού σεξισμού μέσω της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου. Πιο συγκεκριμένα, διενεργήθηκε ποσοτική έρευνα, μέσω της οποίας καταγράφηκαν οι περιπτώσεις γενικευτικής χρήσης του αρσενικού γραμματικού γένους, οι περιπτώσεις χρήσης μόνο του θηλυκού γένους, οι περιπτώσεις χρήσης του θηλυκού και αρσενικού γένους μαζί και, τέλος, οι περιπτώσεις χρήσης των λέξεων *άνθρωπος* και *πρόσωπο*. Έπειτα, μέσω της ποιοτικής έρευνας, αναλύθηκαν αρκετές από τις παραπάνω περιπτώσεις που είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ώστε να διαφανεί αν τα βιβλία χαρακτηρίζονται από γλωσσικό σεξισμό ή αν γίνονται προσπάθειες υπέρβασής του. Τα ευρήματα της μελέτης αποδεικνύουν ότι γλωσσικός σεξισμός υφίσταται στα σχολικά βιβλία, αφού το αρσενικό γένος κυριαρχεί, ενώ το θηλυκό αποσιωπάται. Μάλιστα, οι περιπτώσεις χρήσης του θηλυκού γένους ή των λέξεων *άνθρωπος/πρόσωπο* δεν επαρκούν ή δεν είναι κατάλληλες, ώστε να αρθούν τα έμφυλα στερεότυπα. Κρίνεται, λοιπόν, απαραίτητο η εκπαίδευση να προσανατολίζεται προς την κατεύθυνση της υπέρβασης του γλωσσικού σεξισμού, η οποία μπορεί να επιτευχθεί με την ευαισθητοποίηση της γλωσσικής κοινότητας, την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και τη συμμετοχή φεμινιστριών γλωσσολόγων στη συγγραφή των σχολικών βιβλίων.

Λέξεις-κλειδιά

Γλωσσικός σεξισμός, γραμματικό γένος, έμφυλα στερεότυπα, σχολικά εγχειρίδια

Grammatical gender and linguistic sexism in greek language books of high school

Maria Grekou

Abstract

The object of this paper is the grammatical category of gender in the language and the linguistic sexism in the textbooks of the Modern Greek Language of the High School in Greece. The textbooks of the Modern Greek Language of the High School were examined in terms of the phenomenon of linguistic sexism through Critical Discourse Analysis. More specifically, a quantitative survey was carried out, through which the cases of general use of the masculine gender, the cases of the use of only the feminine gender, the cases of the use of the feminine and masculine genders together and finally, the cases of the use of the words *human* and *person* were recorded. Then, through qualitative research, several of the above cases, that had particular interest, were analyzed, so that it becomes clear whether the books are characterized by linguistic sexism or whether efforts are being made to overcome it. The findings of the study prove that linguistic sexism exists in textbooks, since the masculine gender dominates, while the feminine is silenced. In fact, the cases of using the feminine gender or the words *human/person* are not sufficient or appropriate to remove gender stereotypes. It is therefore considered necessary that education should be oriented towards overcoming linguistic sexism, which can be achieved by raising awareness of the language community, training teachers and the participation of feminist linguists in the writing of textbooks.

Keywords

Linguistic sexism, grammatical gender, gender stereotypes, school books

1. Εισαγωγή

Έναυσμα για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας στάθηκε η ανάγκη διερεύνησης ορισμένων ερωτημάτων που τίθενται πάνω στον τομέα της γλώσσας, του φύλου, της εκπαίδευσης και του τρόπου που αυτοί αλληλεπιδρούν. Αναλυτικότερα, στόχος είναι η διερεύνηση της ύπαρξης του φαινομένου του γλωσσικού σεξισμού και η εξέταση του γραμματικού γένους στα σχολικά βιβλία της Νεοελληνικής Γλώσσας του Γυμνασίου.

Ένα από τα σημαντικότερα θεμέλια της κάθε χώρας και κοινωνίας είναι η γλώσσα των μελών που την απαρτίζουν. Το γλωσσικό σύστημα αντανακλά τις πεποιθήσεις, τις αξίες, τις στάσεις της κάθε κοινωνίας και εποχής και μέσω αυτού μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά. ((Litosseliti, 2006). Οι Hughes & Kroehler (2014) επισημαίνουν, μάλιστα, ότι το σύνολο των κοινωνικών λειτουργιών και των θεσμικών δομών οργανώνεται με βάση το φύλο και αυτό γίνεται φανερό μέσω της κοινωνικής διάκρισης ανδρών και γυναικών και, συνεπώς, μέσω της γλώσσας. Η γλώσσα, λοιπόν, αντανακλά την κοινωνία και τον πολιτισμό, με αποτέλεσμα ο άνθρωπος που τη χρησιμοποιεί να διαμορφώνει απόψεις για το πώς είναι ο κόσμος και πώς πρέπει να είναι ο ίδιος. Μαθαίνει πώς «πρέπει» να είναι ένας άνδρας, μία γυναίκα. Η γλώσσα, έτσι, γίνεται φορέας και σημαντικό μέσο αναπαραγωγής κοινωνικών ανισοτήτων και στερεότυπων αντιλήψεων, διότι επιβάλλει στην επικοινωνία συγκεκριμένες γλωσσικές μορφές, καθώς πίσω από κάθε λέξη υπάρχει ένα αντικείμενο, μια πράξη, μια συμπεριφορά, μια πραγματικότητα (Φραγκουδάκη, 1987). Και οι στερεοτυπικές αντιλήψεις για τα φύλα εγγράφονται στη γλώσσα με διάφορους τρόπους. Συνεπώς, προκύπτει χρήση της γλώσσας που οδηγεί στην υποτίμηση μιας ομάδας ανθρώπων με κριτήριο το φύλο τους, φαινόμενο που ονομάζεται γλωσσικός σεξισμός. Μέσω αυτού αναπαράγονται και διαιωνίζονται κοινωνικές ανισότητες και ασύμμετρες σχέσεις μεταξύ των φύλων, σύμφωνα με την Πηλαβάκη (2016). Το φύλο που διαχρονικά υποτιμάται είναι το γυναικείο.

Στην ελληνική γλώσσα, μάλιστα, το αρσενικό γραμματικό γένος είναι κυρίαρχο και χρησιμοποιείται γενικευτικά, δηλαδή για πρόσωπα είτε αρσενικού είτε θηλυκού φύλου, αλλά και σε περιπτώσεις που το φύλο του προσώπου αναφοράς είναι άγνωστο. Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γραμματικού γένους είναι μια

γλωσσική επιλογή που διαγλωσσικά είναι καθολική και έχει επιπτώσεις στο γυναικείο φύλο (Αλβανούδη, 2013).

Όπως καταλαβαίνουμε, ένα ζήτημα που απασχολεί τη Γλωσσολογία είναι η σχέση γλώσσας και φύλου. Το ενδιαφέρον που υπάρχει για τη μελέτη της σχέσης αυτής και των κοινωνικών της προεκτάσεων ώθησε πολλούς γλωσσολόγους στην εκπόνηση πληθώρας εργασιών αναφορικά με τη χρήση της γλώσσας από άνδρες και γυναίκες, καθώς και την επικοινωνιακή ικανότητα κάθε φύλου. Οι σχετικές έρευνες ξεκίνησαν σε διεθνές επίπεδο νωρίτερα από την Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, η ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος στα τέλη της δεκαετίας του '60 αποτέλεσε το έναυσμα για τη διερεύνηση της σχέσης γλώσσας και φύλου αρχικά στις Η.Π.Α. και έπειτα στον δυτικοευρωπαϊκό κόσμο (Παυλίδου, [2002] 2006).

Στην Ελλάδα και στην Κύπρο έχουν γίνει έρευνες τα τελευταία χρόνια που ανέλυσαν τα δημόσια έγγραφα, ώστε να γίνει σαφής η θέση που κατέχουν οι γυναίκες στον δημόσιο λόγο. Τα πορίσματά τους δείχνουν ότι η πλειοψηφία των επίσημων εγγράφων, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Κύπρο, κάνουν χρήση σεξιστικού λόγου, καθώς τα περισσότερα παραλείπουν πλήρως το θηλυκό γένος, με ελάχιστες εξαιρέσεις (Γεωργαλλίδου & Λαμπροπούλου 2016· Γκασούκα & Γεωργαλλίδου 2018· Γκασούκα, Γεωργαλλίδου, Λαμπροπούλου & Φουλίδη, 2016).

Παράλληλα, όμως, το ερευνητικό ενδιαφέρον έχει στραφεί και στη σχέση γλώσσας και φύλου στην εκπαίδευση και πιο συγκεκριμένα στα σχολικά εγχειρίδια. Σε διεθνές επίπεδο, έχουν διεξαχθεί και διεξάγονται συνεχώς μελέτες που αφορούν το συγκεκριμένο ζήτημα. Επικεντρώνονται, κατά κύριο λόγο, στον τρόπο οικοδόμησης των φύλων και στον τρόπο παρουσίασής τους ως προς τους κοινωνικούς ρόλους που φαίνεται να αναλαμβάνουν στα σχολικά βιβλία της κάθε χώρας. (Essen, 2007· Islam & Asadullah, 2018· Kobia, 2009). Αντίστοιχες έρευνες έχουν εκπονηθεί και για τα σχολικά βιβλία του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος (Αθανασίου, 2021· Παγκουρέλια & Παπαδοπούλου, 2010· Papadakis, 2018· Πλιόγκου, Κανταρτζή & Τριανταφύλλου, 2010). Το σύνολο των ερευνών, είτε πρόκειται για διεθνείς, είτε για εγχώριες, διαπιστώνουν ότι οι γυναίκες υποβαθμίζονται στα σχολικά εγχειρίδια σε σχέση με τους άνδρες. Οι κοινωνικοί ρόλοι που παρουσιάζεται να αναλαμβάνουν και τα επαγγέλματα που ασκούν συνδέονται με τα στερεότυπα που κυριαρχούσαν στις πατριαρχικές κοινωνίες του παρελθόντος. Επεξηγηματικότερα, φαίνεται ο ρόλος τους

να περιορίζεται σε αυτόν της μητέρας ή της νοικοκυράς και να ασκούν επαγγέλματα όπως της γραμματέως ή της νοσηλεύτριας. Αντιθέτως, οι άνδρες παρουσιάζονται πετυχημένοι, δραστήριοι και με επαγγέλματα που προσδίδουν κοινωνικό κύρος, όπως γιατροί ή δικηγόροι (Détrez, 2007).

Το ερευνητικό κενό, όμως, που εντοπίζεται είναι αυτό που αφορά την εξέταση των σχολικών εγχειριδίων ως προς το ζήτημα της γενικευτικής χρήσης του αρσενικού γραμματικού γένους στα σχολικά βιβλία. Μια μελέτη αυτού του ζητήματος συνιστά σημαντικό εγχείρημα, διότι θα προσφέρει τα δεδομένα της στην επιστήμη της Κοινωνιογλωσσολογίας και συγχρόνως στους μάχιμους εκπαιδευτικούς. Άλλωστε, η εκπαίδευση αποτελεί έναν από τους πρωτεύοντες θεσμούς αγωγής και κοινωνικοποίησης του ατόμου και δύναται να αποτελέσει ένα περιβάλλον όπου διακρίνονται στερεοτυπικές αντιλήψεις και, πιο συγκεκριμένα, σεξιστικές.

Το δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας πραγματεύεται τους όρους του *φύλου*, του *γραμματικού γένους*, του *σεξισμού* και του *γλωσσικού σεξισμού*. Πιο συγκεκριμένα, στην ενότητα 2.1 γίνεται διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου. Στην ενότητα 2.2 αναλύεται η γραμματική κατηγορία του γένους στη γλώσσα και η παρουσία του στην ελληνική (§ 2.2.1). Στην ενότητα 2.3 παρουσιάζεται το ζήτημα του σεξισμού και γίνεται ανάλυση του γλωσσικού σεξισμού σε συνάρτηση με τις φεμινιστικές έρευνες (§ 2.3.1), του γραμματικού γένους και του γλωσσικού σεξισμού στην ελληνική γλώσσα (§ 2.3.2), του γλωσσικού σεξισμού στην εκπαίδευση και των σχετικών ερευνών που έχουν διεξαχθεί στα σχολικά εγχειρίδια (§ 2.3.3). Στην ενότητα 2.4 διατυπώνεται το ερευνητικό ερώτημα της εργασίας. Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται η μεθοδολογία και τα δεδομένα της έρευνας. Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται η ανάλυση των δεδομένων και στο πέμπτο κεφάλαιο εξάγονται τα συμπεράσματα της εργασίας.

2. Φύλο, γραμματικό γένος, σεξισμός και γλωσσικός σεξισμός

Στο παρόν κεφάλαιο θα αναλυθούν οι όροι *βιολογικό* και *κοινωνικό φύλο*, *γραμματικό γένος*, *σεξισμός* και *γλωσσικός σεξισμός*.

2.1 Βιολογικό και κοινωνικό φύλο

Ο όρος *βιολογικό φύλο* (sex) αναφέρεται στα βιολογικά (ανατομικά και αναπαραγωγικά) χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τους άνδρες από τις γυναίκες. Σχετίζεται, επιπλέον, και με τα διαφορετικά χρωμοσώματα μεταξύ ανδρών και γυναικών (XX για τις γυναίκες και XY για τους άνδρες), είναι, επομένως, γενετικά καθορισμένο. Τα χαρακτηριστικά αυτά θα έλεγε κανείς ότι είναι σταθερά κοινά για όλους τους ανθρώπους, ισχύουν σε κάθε εποχή και σε κάθε κοινωνία (Αρχάκης, χ.η.· Litosseliti, 2006).

Παλιότερα, η επιστήμη της Βιολογίας διερευνούσε τις κοινωνικές προεκτάσεις του βιολογικού φύλου. Όμως, στις μέρες μας, έχει πραγματοποιηθεί η «αποβιολογικοποίηση» των Κοινωνικών επιστημών και της Γλωσσολογίας, αφού οι ίδιες εισήγαγαν την έννοια του κοινωνικού φύλου (Γκασούκα & Γεωργαλλίδου, 2018).

Ο όρος *κοινωνικό φύλο* (gender) αναφέρεται στους κοινωνικούς ρόλους που αποδίδονται στα δύο φύλα. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Αρχάκη (χ.η.), αναφέρεται στις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται μεταξύ των δύο φύλων ως προς τις υποχρεώσεις, τα δικαιώματα και τα προνόμια στους χώρους της εργασίας, της οικογένειας, της διασκέδασης κλπ., ενώ, σύμφωνα με τον Jule (2008), συνιστά την κοινωνική συγκρότηση του βιολογικού φύλου και συνδέεται με κοινωνικές, πολιτισμικές, ιστορικές και ψυχολογικές παραμέτρους. Σε αντίθεση με το βιολογικό φύλο, τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού φύλου δεν είναι σταθερά και, ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν, διαφοροποιούνται από κοινωνία σε κοινωνία και από εποχή σε εποχή (Αρχάκης, χ.η.).

Από τη δεκαετία του '70, που εισήχθη η έννοια του κοινωνικού φύλου, διάφοροι επιστημονικοί κλάδοι συνεργάζονται με τη φεμινιστική επιστήμη, ώστε να επανεξεταστούν τα δεδομένα τους με βάση την κοινωνική παράμετρο στα ζητήματα

φύλου. Όλα συμφωνούν στην απουσία προτεραιότητας του βιολογικού σε σχέση με το κοινωνικό φύλο (Παυλίδου, [2002] 2006).

Η Μακρή- Τσιλιπάκου (2004), ωστόσο, επισημαίνει ότι, σύμφωνα με την ουσιοκρατική προσέγγιση, το κοινωνικό φύλο ανήκει στη φύση και όχι στον πολιτισμό και ότι προϋπάρχει και αποτελεί ουσία όλων των ανθρώπων. Με άλλα λόγια, με βάση αυτή την αντίληψη, φυσικοποιούνται οι διαφορές ανδρών και γυναικών, δεν σχετίζονται με κοινωνικούς παράγοντες. Τέλος, η ουσιοκρατική θεωρία θεωρεί το κοινωνικό φύλο διπολικό ή διχοτομικό (ότι, δηλαδή, η «θηλυκότητα» και η «αρρενωπότητα» είναι δύο ομοιογενείς ομάδες στις οποίες εντάσσονται οι γυναίκες και οι άνδρες) και όχι συνεχές, βλ. την παρακάτω κλίμακα.

Εικόνα 1: Συνεχές θηλυκότητας- αρρενωπότητας (Μακρή- Τσιλιπάκου, 2004: 7)

Ο κοινωνικός χαρακτήρας του κοινωνικού φύλου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μέσω αυτού κατασκευάζονται έμφυλες ταυτότητες και συνεπώς και έμφυλες διακρίσεις. Η κάθε κοινωνία αναμένει συγκεκριμένες συμπεριφορές από κάθε φύλο, όπως και ενδιαφέροντα και υποχρεώσεις. Διαμορφώνεται, λοιπόν, ο κοινωνικός ρόλος του φύλου, επομένως αναμένεται από την κοινωνία οι γυναίκες, για παράδειγμα, να ασκούν διαφορετικά επαγγέλματα από τους άνδρες ή να επιλέγουν διαφορετικούς τρόπους διασκέδασης (Γκασούκα & Γεωργαλλίδου, 2018). Η ταυτότητα του κοινωνικού ρόλου του φύλου διαμορφώνεται από τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα εκλαμβάνουν το φύλο τους ή την προβολή του φύλου τους.

Συμπερασματικά, το φύλο του κάθε ανθρώπου συνιστά βασικό παράγοντα διαμόρφωσης της ταυτότητάς του. Καθορίζει μαζί με άλλους παράγοντες, όπως η κοινωνικοοικονομική μας θέση και το μορφωτικό μας επίπεδο, την κοινωνιογλωσσική μας συμπεριφορά (Τσοκαλίδου, 2001), δημιουργώντας έτσι κοινωνικές διαλέκτους (ποικιλίες της γλώσσας με βάση τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ομιλητών). Η κατασκευή ταυτοτήτων πραγματώνεται και μέσω του λόγου, μέσω των γλωσσικών επιλογών, στις οποίες προβαίνουμε κάθε φορά (Αρχάκης και Τσάκωνα, 2011).

Η πρόσφατη κοινωνιογλωσσική έρευνα, εστιάζει την προσοχή της κυρίως στη σχέση της γλώσσας με το κοινωνικό φύλο. Τα ευρήματά της εντάσσονται συνήθως σε δύο κατηγορίες: τον τρόπο με τον οποίο η γλώσσα αναφέρεται στα δύο φύλα, τον τρόπο με τον οποίο οι ομιλητές και οι ομιλήτριες χρησιμοποιούν τη γλώσσα (Αρχάκης, χ.η.). Διαπιστώνεται ότι οι γλωσσικές επιλογές των δύο φύλων διαφέρουν μεταξύ τους και ως προς τη χρήση της γλώσσας και ως προς την επικοινωνιακή τους ικανότητα, αφού η κοινωνία παραδοσιακά αναμένει να υφίστανται αυτές οι διαφορές (Παυλίδου, [2002] 2006). Ο Lips (1998) (όπως αναφέρεται στο Μαλτέζου & Κουλαουζίδης, 2020) αναφέρει ότι η άρση της κανονικότητας του φύλου θεωρείται αποκλίνουσα κοινωνικά συμπεριφορά.

Οι θεωρίες αποδόμησης του φεμινισμού θεωρούν το κοινωνικό φύλο κοινωνικό κατασκεύασμα, βασιζόμενες στο γεγονός ότι το κοινωνικό φύλο συγκροτείται μέσω της γλώσσας. Το κοινωνικό φύλο, με άλλα λόγια, αντανακλάται στη γλώσσα και την ίδια στιγμή διαμορφώνεται και μέσω αυτής (Αλβανούδη, 2008).

Τέλος, αξ σημειωθεί ότι ο όρος του *κοινωνικού φύλου* ορισμένες φορές αποδίδεται στην ελληνική γλώσσα ως *γένος*. Ο Corbett (1991) (όπως αναφέρεται στο Αλβανούδη, 2013) αναφέρει ότι ο όρος *γένος* προέρχεται ετυμολογικά από τη λατινική λέξη *genus* που σημαίνει «είδος/κατηγορία». Επειδή, όμως, στην ελληνική γλώσσα η λέξη *γένος* χρησιμοποιείται και στον όρο *γραμματικό γένος*, η χρήση του θεωρείται προβληματική (Μακρή & Τσιλιπάκου, 2004). Στη συνέχεια, θα αναλυθεί εκτενώς το ζήτημα του γραμματικού γένους και οι σχετικές με το θέμα προεκτάσεις του.

2.2 Γραμματικό γένος

Το *γένος* (gender) είναι μια σύνθετη γραμματική κατηγορία που αποτελεί βασικό στοιχείο κάποιων γλωσσών, ενώ σε άλλες απουσιάζει (Corbett, 1991). Σύμφωνα με το Λεξικό του Κρύσταλ (2003), το *γένος* (gender) μπορεί να διακριθεί σε *φυσικό γένος* (natural gender) «όπου τα στοιχεία αναφέρονται στο φύλο των οντοτήτων του πραγματικού κόσμου» και σε *γραμματικό γένος* (grammatical gender) «το οποίο δεν έχει σχέση με το φύλο, αλλά παίζει σημαντικό ρόλο στο να δείξει τις γραμματικές σχέσεις μεταξύ λέξεων σε μία πρόταση».

Συμπληρωματικά, το φυσικό γένος κατηγοριοποιείται σε θηλυκό και αρσενικό ανάλογα με το βιολογικό φύλο του προσώπου αναφοράς. Η δήλωσή του γίνεται με μορφολογικά ή λεξικά μέσα, όπως είναι τα άρθρα, οι καταλήξεις και τα επιθήματα. Το γραμματικό γένος είναι μια γραμματική κατηγορία εγγενής για τα ονόματα, αυθαίρετη και κενή περιεχομένου (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη & Χειλά-Μαρκοπούλου, 2003). Ο Corbett (1991) επισημαίνει ότι είναι αποθηκευμένο στο νοητικό λεξικό τους ως αφηρημένο χαρακτηριστικό των ονομάτων που τα προσδιορίζει. Καθορίζει τη συμφωνία (agreement) του ουσιαστικού με ποικίλα περιφερειακά στοιχεία, όπως το άρθρο, η αντωνυμία, το επίθετο, η μετοχή και το αριθμητικό (Αλβανούδη, 2013).

Το γραμματικό γένος έχει αποτελέσει πολλές φορές αντικείμενο επιστημονικής έρευνας, αλλά τα πορίσματα είναι αντικρουόμενα, γεγονός που καταδεικνύει πως πρόκειται για μια σύνθετη και ιδιαίτερη γραμματική κατηγορία ως προς την περιγραφή και ως προς την κατανόηση (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη & Χειλά-Μαρκοπούλου, 2003).

Σε πολλές γλώσσες ένα λεξικογραμματικό μέσο που παρέχεται για τον προσδιορισμό του φύλου είναι και το γραμματικό γένος. Το γραμματικό γένος, έτσι, μπορεί να αποτελέσει ένα μέσο κατασκευής έμφυλων ταυτοτήτων (Αλβανούδη, 2013). Ωστόσο, σε άλλες ή σε ορισμένα στάδια εξέλιξής τους, δεν υφίσταται ταύτιση γένους και φύλου. Για παράδειγμα, στη γαλλική γλώσσα τα [-έμφυχα] ονόματα είναι θηλυκού γένους, ενώ σε μία γλώσσα της Αιθιοπίας τα περισσότερα [-έμφυχα] ονόματα ανήκουν στο αρσενικό. Παράλληλα, σε κάποιες γλώσσες άλλες ιδιότητες του αντικειμένου αναφοράς καθορίζουν το γένος του, όπως το υλικό, το σχήμα κτλ. (Μπάλλα, 2005). Η απόδοση γένους, λοιπόν, στα έμφυχα είναι σημασιολογικά δικαιολογημένη, ενώ στα άφυχα είναι αυθαίρετη, όπως αποδεικνύει η διαφορετική απόδοση γένους διαγλωσσικά (για παράδειγμα, το ουσιαστικό *ο ήλιος* έχει αρσενικό γραμματικό γένος στα ελληνικά, στα γερμανικά θηλυκό και στα ρωσικά ουδέτερο) (Hellinger & Bussmann, 2001).

Γραμματικό γένος δεν υπάρχει σε όλες τις γλώσσες. Ακόμα και στις γλώσσες στις οποίες συναντάται δεν πραγματώνεται με τον ίδιο τρόπο. Η λατινική είχε τρεις τιμές του γένους (αρσενικό-θηλυκό-ουδέτερο). Τρία γένη έχουν, επιπλέον, τα γερμανικά και τα ρωσικά, δύο τα γαλλικά, τα ισπανικά και τα ιταλικά, ενώ τα αγγλικά δεν διαθέτουν κανένα γραμματικό γένος (Lyons, 2002).

Στη συνέχεια, θα αναλυθεί η κατηγορία του γραμματικού γένους στην ελληνική γλώσσα.

2.2.1 Το γραμματικό γένος στην ελληνική γλώσσα

Το γραμματικό γένος εντοπίζεται στα νέα ελληνικά στα ουσιαστικά, τα επίθετα, τα ουσιαστικοποιημένα επίθετα, τις παθητικές μετοχές και σε κάποιες αντωνυμίες. Τρεις είναι η κλιτικές τάξεις των ουσιαστικών της νεοελληνικής με βάση το γένος: η μία αναφέρεται σε αρσενικά, η δεύτερη σε θηλυκά και η τρίτη σε ουδέτερα. Ωστόσο, παρουσιάζονται και αλληλοεπικαλύψεις, όπως αποδεικνύει, για παράδειγμα, η ύπαρξη θηλυκών και ουδετέρων ουσιαστικών με την κατάληξη *-ος*, πχ. *το βέλος* (Αλβανούδη, 2013· Παυλίδου, [2002] 2006).

Η διάκριση των ουσιαστικών της ελληνικής γλώσσας σε αρσενικό, θηλυκό και ουδέτερο γένος είναι κυρίως συμβατική και δεν αντιστοιχεί στο ανδρικό, γυναικείο και το άψυχο αντίστοιχα. Όμως, όταν θέλουμε να δηλώσουμε ανθρώπινη οντότητα, συνήθως το γένος και το φύλο ταυτίζονται, με εξαίρεση τα ουσιαστικά ουδέτερου γένους *το κορίτσι* και *το αγόρι* (Holton et al., 1999). Αυτό απέδειξε και η έρευνα των Παυλίδου, Αλβανούδη και Καραφώτη (2004), που εξετάζοντας τα ουσιαστικά στο *Λεξικό Κοινής Νεοελληνικής* (1998) διαπίστωσαν αντιστοίχιση γραμματικού γένους και φύλου στην αναφορά σε πρόσωπο σε ποσοστό 94,1% ως προς το γυναικείο και 94,2% ως προς το ανδρικό.

Ωστόσο, πολλές φορές ουσιαστικά που αναφέρονται σε πρόσωπα -κυρίως δηλωτικά του επαγγέλματος- χρησιμοποιούν κυρίως την αρσενική κατάληξη και η διάκριση του θηλυκού και του αρσενικού προσώπου γίνεται μέσω άρθρου ή άλλων λέξεων που τα προσδιορίζουν (Holton et al., 1999). Μάλιστα, σε τέτοια επαγγελματικά ουσιαστικά, στα οποία το φύλο δεν μπορεί να γίνει εμφανές, για παράδειγμα στη λέξη *φιλόλογος*, υπάρχει η δυνατότητα να αποδοθούν περιφραστικά, προσθέτοντας το ουσιαστικό *άνδρας* ή *γυναίκα*, πχ. *γυναίκα φιλόλογος* (Παυλίδου, [2002] 2006).

Αναμφίβολα, το ζήτημα των κριτηρίων με βάση τα οποία αποδίδεται γραμματικό γένος στα ονόματα της νέας ελληνικής, γηγενή και δάνεια, διχάζει τους γλωσσολόγους, αφού υπάρχουν αρκετά σημεία συμφωνίας, αλλά και διαφωνίας

μεταξύ τους. Οι μελέτες επί του θέματος συνεχίζονται και τα πορίσματά τους αλλάζουν διαρκώς (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη & Χειλά-Μαρκοπούλου, 2003). Η απόδοση του γένους συνδέεται με παραπάνω από ένα κριτήρια, καθώς και με παράγοντες ενδογλωσσικούς και εξωγλωσσικούς.

Στη νεοελληνική γλώσσα η απόδοση του γραμματικού γένους στα ουσιαστικά στηρίζεται κατά ένα μέρος της στη σημασία και κατά ένα άλλο στη μορφή, σύμφωνα με τη Ράλλη (2003). Η ίδια (2003) αναφέρει ότι το γένος είναι *λεξικό χαρακτηριστικό* (lexical feature), εννοώντας ότι είναι χαρακτηριστικό των λημμάτων, και συμμετέχει στην κλίση, την παραγωγή, τη σύνθεση, προσδιορίζεται κυρίως από τη σημασιολογία και τη μορφολογία (όχι από τη φωνολογία) και, τέλος, συμμετέχει μέσω της σύνταξης στη διαδικασία της συμφωνίας ανάμεσα στα ουσιαστικά επίθετα και τους προσδιοριστές. Ως προς το ζήτημα της *συμφωνίας* (agreement) οι προσδιοριστές, τα επίθετα, οι αντωνυμίες και παθητικές μετοχές συμφωνούν ως προς το γένος με το ουσιαστικό το οποίο προσδιορίζουν, αλλά στην περίπτωση ύπαρξης θηλυκού και αρσενικού ουσιαστικού ως υποκειμένων της φράσης δίνεται προτεραιότητα στο αρσενικό γένος κατά την εκφορά των υπόλοιπων όρων της πρότασης, πχ. *αυτή η φοιτήτρια και εκείνος ο φοιτητής είναι πολύ κουρασμένοι* (Pavlidou, 2003).

Θεωρητικά στην ελληνική γλώσσα υπάρχει συμμετρία μεταξύ θηλυκού και αρσενικού, διότι το βιολογικό φύλο των ουσιαστικών με χαρακτηριστικά [+έμφυχο] και [+ανθρώπινο] είναι μορφολογικά σηματοδοτημένα. Όμως, το γένος ως γραμματική κατηγορία επηρεάζεται, εν γένει, από τις απόψεις της κοινωνίας. Επομένως, η ελληνική γλώσσα δομείται πάνω στην κυριαρχία του αρσενικού στο θηλυκό γένος, αφού η ελληνική κοινωνία έχει ως χαρακτηριστικό της την επιβολή του ανδρικού φύλου στο γυναικείο (Παυλίδου, [2002] 2006· Πηλαβάκη, 2016).

Μια τέτοια γλωσσική πρακτική είναι η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους, που δεν μπορεί να θεωρηθεί αθώα και χωρίς σημασία, αφού αποσιωπά το θηλυκό γένος και ενισχύει την ασυμμετρία και τις ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων (Αλβανούδη, 2013· Παυλίδου, [2002] 2006).

Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους θα αναλυθεί σε επόμενο κεφάλαιο και θα διερευνηθεί η σχέση του με το φαινόμενο του γλωσσικού σεξισμού.

2.3 Σεξισμός

Σεξισμός (sexism), σύμφωνα με την Τσοκαλίδου (2001), είναι η πρακτική της κοινωνικής υποτίμησης ενός ατόμου με κριτήριο το φύλο του. Στη σύγχρονη κοινωνία διάκριση υφίστανται οι γυναίκες. Ο Αρχάκης και η Κονδύλη (2004) υποστηρίζουν πως πρόκειται για το σύνολο των αρνητικών γενικεύσεων, των στερεοτυπικών πεποιθήσεων και των πρακτικών διάκρισης και κατάταξης των ανθρώπων μόνο με βάση το φύλο τους, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τα ατομικά στοιχεία του κάθε ανθρώπου. Ο όρος *σεξισμός* (που προέρχεται από τη λατινική λέξη *sexus* και την κατάληξη *-ισμός*) δημιουργήθηκε κατ' αναλογία του όρου *ρατσισμός* και για αυτό τον αποδίδουμε συχνά και με τον όρο *σεξουαλικός ρατσισμός* (Litosseliti, 2006· Τσοκαλίδου, 1996).

Σύμφωνα με τον Cameron (1985), η σεξιστική ιδεολογία έχει ως βάση της την υπόρρητη υπόθεση ότι το ανδρικό φύλο αποτελεί τη νόρμα, από την οποία οι γυναίκες αποκλίνουν, και ότι αυτή η νόρμα είναι ανώτερη, γεγονός που απορρέει από τη βιολογία. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζονται ως το Άλλο, αυτό που δεν είναι οι άντρες, για παράδειγμα, ο άντρας έχει φαλλό, ενώ η γυναίκα όχι (1985).

Ο σεξισμός μπορεί να λάβει τρεις μορφές:

- ο έκδηλος σεξισμός, που αναφέρεται στα προφανή περιστατικά υποτίμησης του γυναικείου φύλου.
- ο συγκαλυμμένος σεξισμός, που αναφέρεται σε περιστατικά υποβιβασμού των γυναικών, τα οποία αναγνωρίζονται μεν, δεν αποκαλύπτονται σκοπίμως δε.
- ο λανθάνων σεξισμός, που αναφέρεται σε περιστατικά υποτίμησης των γυναικών από άτομα που θεωρούν φυσιολογική τη συμπεριφορά τους, γιατί έχουν ανατραφεί με έμφυλα στερεότυπα. Είναι, βέβαια, και αυτή μία εξίσου επικίνδυνη μορφή σεξισμού (Μοσχοβάκου & Χατζηαντωνίου, 2018).

Επιχειρώντας μία σύντομη ιστορική επισκόπηση, παρατηρούμε ότι το γυναικείο φύλο υποβαθμιζόταν εμφανέστατα από την αρχαιότητα έως την εποχή του Μεσαίωνα. Κατά την περίοδο της Βιομηχανικής Επανάστασης, η γυναίκα άρχισε να μορφώνεται και να εργάζεται, με αποτέλεσμα να βελτιώνεται η θέση της. Ωστόσο, η μεγάλη αλλαγή συντελέστηκε τον 20^ο αιώνα, όταν αναπτύχθηκε το γυναικείο κίνημα. Για

παράδειγμα, κατοχυρώθηκε το δικαίωμα της ψήφου των γυναικών (Πηλαβάκη, 2016).

Το φαινόμενο του σεξισμού φανερώνεται και από τα γλωσσικά συστήματα, αφού τα φύλα εκπροσωπούνται με άνισο τρόπο (Αρχάκης & Κονδύλη, 2004).

Στη συνέχεια, θα γίνει ανάλυση του γλωσσικού σεξισμού, θα παρουσιαστούν μερικές φεμινιστικές έρευνες και θα διερευνηθεί η σχέση του με τη γραμματική κατηγορία του γένους και ειδικότερα με τη γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους στη νεοελληνική γλώσσα.

2.3.1 Γλωσσικός σεξισμός και φεμινιστικές έρευνες

Στις μέρες μας η κοινωνική ανισότητα (ως προς τις υποχρεώσεις, τα δικαιώματα και τα προνόμια) σε βάρος των γυναικών παρατηρείται συχνά στο μεγαλύτερο μέρος του δυτικού κόσμου- και όχι μόνο. Η ανισότητα αυτή επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο η γλώσσα αναφέρεται στα δύο φύλα και διαιωνίζεται μέσω της χρήσης της γλώσσας. Το φαινόμενο αυτό ονομάζεται *γλωσσικός σεξισμός* (βλ. γλωσσική ανισότητα) και συνιστά μια από τις πιο διαδεδομένες πτυχές του σεξισμού (Γκασούκα & Γεωργαλλίδου, 2018).

Η σχέση φύλου και γλώσσας έχει απασχολήσει ήδη από τη δεκαετία του '70 τη φεμινιστική γλωσσολογία. Αναλυτικότερα, οι φεμινίστριες γλωσσολόγοι επιχείρησαν με έρευνες σε διάφορες γλώσσες να αναδείξουν τον τρόπο με τον οποίο η πληροφορία του φύλου κωδικοποιείται στη γλώσσα και τις πρακτικές διακρίσεων ανάμεσα στα φύλα, που κατασκευάζουν ταυτόχρονα και την κυρίαρχη έμφυλη τάξη (Αλβανούδη, 2013· Παυλίδου, Αλβανούδη & Καραφώτη, 2004).

Η Lakoff, μια Αμερικανίδα γλωσσολόγος, μελέτησε τη «*γυναικεία γλώσσα*» (women's language) και με το άρθρο-βιβλίο της *Language and Woman's Place (Η γλώσσα και η θέση της γυναίκας)* (1973, 1975) ισχυρίστηκε ότι η γυναίκα υποτιμάται μέσω της γλώσσας έναντι του άνδρα. Μελετώντας τον τρόπο χρήσης της γλώσσας από τις γυναίκες και τον τρόπο χρήσης της γλώσσας, όταν αναφερόμαστε στις γυναίκες, συμπέρανε ότι παρατηρείται άνιση αναπαράσταση των φύλων στη γλώσσα. Κατηγορήθηκε από πολλούς ότι η μεθοδολογία της στερούνταν επιστημονικότητας, ωστόσο η συμβολή της ήταν μεγάλη, αφού αποτέλεσε το έναυσμα, ώστε να διεξαχθεί

πληθώρα ερευνών για το ζήτημα φύλου και γλώσσας, το οποίο πλέον εδραιώθηκε ως αντικείμενο μελέτης της Κοινωνιογλωσσολογίας (Μακρή-Τσιλιπάκου, 2004· Παυλίδου, [2002] 2006).

Σύμφωνα με την Τσοκαλίδου (2001), η ανάλυση της σχέσης φύλου και γλώσσας γίνεται και στον άξονα που αφορά την επικοινωνιακή ικανότητα των δύο φύλων. Δηλαδή, παρατηρείται ότι υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς τη γλωσσική τους συμπεριφορά. Μελέτες για αυτό έχουν πραγματοποιηθεί κυρίως στον αγγλοσαξονικό χώρο, που συμπέραναν ότι οι εν λόγω διαφορές παρακωλύουν την αποτελεσματική επικοινωνία ανάμεσα στα δύο φύλα και συμβάλλουν στον κοινωνικό αποκλεισμό των γυναικών (Τσοκαλίδου, 2001).

Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες χρησιμοποιούν υποστηρικτικές εκφράσεις π.χ. *μάλιστα*, που συχνά θεωρούνται εσφαλμένα από τον συνομιλητή ένδειξη συμφωνίας, ενώ η απουσία τους στον λόγο των ανδρών κάνει τις γυναίκες να θεωρούν ότι αυτοί δεν τις προσέχουν. Επίσης, οι γυναίκες κάνουν συχνά ερωτήσεις, που ερμηνεύονται ως επιθυμία για περισσότερες πληροφορίες, ενώ συνήθως η επιλογή τους οφείλεται στην ανάγκη για καλύτερη επικοινωνία. Πολλές φορές χρησιμοποιούν εκφράσεις δισταγμού (πχ. *ίσως*) ή έμμεσης αντιμετώπισης των θεμάτων, ενώ οι άντρες καταφάσεις ή και προσταγές, για να εκφράσουν τις δικές τους θέσεις (Τσοκαλίδου, 1999). Οι γυναίκες συχνά μιλούν ταυτόχρονα με τον συνομιλητή τους, για να δείξουν ενδιαφέρον, επιλογή που τις καθιστά αγενείς για τους άντρες. Ωστόσο, έχει αποδειχθεί ότι οι άντρες διακόπτουν συχνότερα τον συνομιλητή τους. Επιπλέον, αυτές αφιερώνουν χρόνο στο κάθε θέμα συζήτησης και μεταβαίνουν βαθμιαία στο επόμενο, ενώ οι άντρες όχι, γεγονός που ερμηνεύεται συχνά ως αδιαφορία. Μάλιστα, σε μικτές συζητήσεις, οι γυναίκες μιλούν λιγότερο και τα θέματα που επιλέγουν θεωρούνται δευτερεύοντα, π.χ. μητρότητα, σε αντίθεση με αυτά των ανδρών, π.χ. πολιτική. Οι ίδιοι βρίζουν περισσότερο και ο λόγος τους είναι πιο τολμηρός, ενώ των γυναικών υπακούει στους γλωσσικούς κανόνες. Τέλος, οι γυναίκες ενθαρρύνουν τον συνομιλητή και επιζητούν οπτική επαφή, καθώς επίσης συζητούν προσωπικά ζητήματα, σε αντίθεση με τους άντρες, που, όταν το κάνουν, έχουν κυρίως συμβουλευτικό ρόλο (Coates, 1993, όπ. αναφ. στο Τσοκαλίδου, 1999). Σε μία προσωπική συζήτηση αυτοί σωπαίνουν και αποφεύγουν να εκφράσουν τι σκέφτονται ή τι νιώθουν. Λόγω των παραπάνω χαρακτηριστικών, ο λόγος των γυναικών έχει

χαρακτηριστεί έμμεσος και επομένως «ανίσχυρος», παρόλο που είναι επικοινωνιακά αποτελεσματικός.

Σημειώνεται από την Τσοκαλίδου (1999) ότι έχουν γίνει προσπάθειες να ερμηνευθούν οι διαφορές στη γλώσσα των δύο φύλων. Ένα μοντέλο που τις εξηγεί είναι αυτό της διαφοράς και κυριαρχίας [difference/dominance]. Σύμφωνα με αυτό, βασίζονται στις διαφορετικές υποκοουλτούρες όπου ανήκουν και στον καταμερισμό της εξουσίας, που παρέχει λιγότερη εξουσία στις γυναίκες. Μια άλλη ανάλυση επικεντρώνεται στο κύρος και την αλληλεγγύη. Δηλαδή, οι γυναίκες, προκειμένου να αποκτήσουν κύρος, προσέχουν περισσότερο τη γλωσσική συμπεριφορά τους, ενώ οι άντρες χρησιμοποιούν τη γλώσσα πιο «ελεύθερα», δείχνοντας την επιθυμία τους για αλληλεγγύη προς τους ομόφυλους τους. Άλλο μοντέλο είναι αυτό των κοινωνικών δικτύων (Milroy, 1980, όπ. αναφ. στο Τσοκαλίδου, 1999), που θεωρεί τα δύο φύλα μέλη κοινωνικών ομάδων που δημιουργούν κλειστά ή ανοιχτά δίκτυα. Μια άλλη διάσταση πρότεινε η Tannen (1990), όπως αναφέρει η Τσοκαλίδου (1999), που ερμηνεύει τη διαφορά στη γλώσσα ως αποτέλεσμα προτεραιοτήτων, με τις γυναίκες να θεωρούν σημαντικότερη αξία τη συντροφικότητα και τους άνδρες την ανεξαρτησία. Εν τέλει, η Τσοκαλίδου (1999) πιστεύει ότι η γλωσσική διαφοροποίηση των δύο φύλων οφείλεται στη διαφορετική κοινωνικοποίησή τους από την αρχή της ζωής τους, επισημαίνοντας την έντονη επίδραση του σχολικού περιβάλλοντος. Η κατανόηση των διαφορών αυτών είναι απαραίτητη για την καλύτερη διαπραγμάτευση των διαπροσωπικών μας σχέσεων, αλλά και για τη δικαιότερη κατανομή της κοινωνικής και πολιτικής ισχύος στα δύο φύλα (Τσοκαλίδου, 2001).

Οι παραπάνω διαφοροποιήσεις στη γλωσσική συμπεριφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών αναδεικνύουν την ανισοτιμία των κοινωνικών θέσεων που καταλαμβάνουν τα δύο φύλα. Δηλαδή: οι άνδρες, ως το κοινωνικά «ισχυρό φύλο», επιδεικνύουν γλωσσικά την κοινωνική τους αυτοπεποίθηση, ενώ οι γυναίκες, ως το κοινωνικά «ασθενές φύλο», προσπαθούν μέσω της χρήσης της γλώσσας να διαχειριστούν την κοινωνική τους ανασφάλεια.

Η συνειδητοποίηση των παραπάνω διαφοροποιήσεων θα πρέπει να έχει ως στόχο την αμφισβήτηση της γλωσσικής ανισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Επιπλέον, θα πρέπει να μας οδηγήσει να σκεφτούμε τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο

κοινωνικοποιούνται τα δύο φύλα, γεγονός που παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνικής αυτής ανισότητας.

2.3.2 Γραμματικό γένος και γλωσσικός σεξισμός στην ελληνική γλώσσα

Το φαινόμενο του γλωσσικού σεξισμού συνδέεται με ιδεολογικές και κοινωνικές πρακτικές που επιδρούν ακόμη και στις πιο «ουδέτερες» γλωσσολογικές αναλύσεις. Αυτός γίνεται φανερός σε ποικίλα επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης, όπως η μορφολογία, η σύνταξη και η σημασιολογία (Τσαμπούκας, 2016)

Ένα προφανές παράδειγμα είναι από τον χώρο της γραμματικής της ελληνικής γλώσσας, ότι δηλαδή στα ελληνικά το αρσενικό γένος είναι το κυρίαρχο και περιλαμβάνει και τα δύο γένη (Αρχάκης & Κονδύλη, 2004). Αναλυτικότερα, στο επίπεδο της Γραμματικής παρατηρεί κανείς ότι στην ελληνική γλώσσα, στην οποία υπάρχει γραμματικό γένος, το αρσενικό γραμματικό γένος πάντα υπερισχύει. Δηλαδή, αυτό χρησιμοποιείται σε περίπτωση που θέλουμε να αναφερθούμε σε θηλυκές και αρσενικές οντότητες που συνυπάρχουν, ενώ το θηλυκό γένος σε περίπτωση που επιθυμούμε να αναφερθούμε σε θηλυκές. Για παράδειγμα, αν θέλουμε να αναφερθούμε στο σύνολο των μαθητών του σχολείου (στο οποίο περιλαμβάνονται και τα δύο γένη), χρησιμοποιούμε την έκφραση *οι μαθητές*. Έτσι, το θηλυκό γένος επικαλύπτεται. Αυτή η γλωσσική επιλογή, μάλιστα, ονομάζεται γενικευτική/ γενετική (genetic) χρήση του αρσενικού γένους (Παυλίδου, [2002] 2006) και συναντάται στην πλειοψηφία των γλωσσών που διαθέτουν τη γραμματική κατηγορία του γένους (εκτός από την ελληνική και στην αγγλική, τη γαλλική, τη γερμανική κ.α.) (Αλβανούδη, 2013· Μελέτη, 2015). Το γεγονός ότι ακούγοντας τη φράση *Οι μαθητές να περάσουν στο προαύλιο* αντιλαμβανόμαστε ότι αφορά και τα δύο γένη φανερώνει ότι η ανισότητα των φύλων είναι εγγεγραμμένη στη γλώσσα, καθώς το γυναικείο φύλο παρουσιάζεται ως υποδεέστερο του ανδρικού, αφού δεν εμφανίζεται στον λόγο.

Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγεί και το γεγονός ότι τα γυναικεία οικογενειακά ονόματα εμφανίζονται με τη μορφή της γενικής ενικού του αρσενικού οικογενειακού, ενώ τα περισσότερα ανδρικά βρίσκονται στην ονομαστική. Επομένως, η ταυτότητα μιας γυναίκας φαίνεται να είναι προέκταση της ταυτότητας ενός άνδρα (πλέον του πατέρα, μέχρι προσφάτως και του συζύγου), π.χ. *Παπαδοπούλου* (Στεφανάκου, 2013).

Πολλά επαγγέλματα που θεωρείται ότι προσδίδουν κύρος και κοινωνική καταξίωση έχουν αρσενική αναφορά, πχ. *ο γιατρός, ο δικηγόρος, ο φαρμακοποιός, ο βουλευτής* κτλ. Δεν θα μπορούσε να παραλειφθεί η αναφορά στην υιοθέτηση αυτών των αρσενικών επαγγελματικών ουσιαστικών και ως θηλυκών. Για παράδειγμα, για να αναφερθούμε στη γυναίκα που ασκεί το επάγγελμα της ιατρικής χρησιμοποιούμε το θηλυκό άρθρο και στη συνέχεια το ουσιαστικό με κατάληξη αρσενικού, σχηματίζοντας τον τύπο *η γιατρός, η δικηγόρος, η φαρμακοποιός, η βουλευτής*, παρόλο που αυτός συγκρούεται με τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της ελληνικής γλώσσας. Παρά τις προσπάθειες για αλλαγή, δεν έχει εδραιωθεί η χρήση επαγγελματικών ουσιαστικών με κατάληξη θηλυκού, ιδιαίτερα για τα επαγγέλματα «κύρους», π.χ. *δικαστής*, σε αντίθεση με τα επαγγέλματα που θεωρούνται κατώτερα, π.χ. *περιπτερού* (Στεφανάκου, 2013). Με άλλα λόγια, όταν πρόκειται να αναφερθούμε σε επαγγέλματα χαμηλού κύρους, συχνά χρησιμοποιούμε διαφορετικές καταλήξεις, για να αναφερθούμε στα δύο φύλα, πχ. *ο περιπτεράς- η περιπτερού, ο μανάβης- η μανάβισσα* (Αρχάκης, χ.η).

Επίσης, στο επίπεδο της Σύνταξης, διαπιστώνουμε ότι το αρσενικό, ως ισχυρό γένος, καθορίζει το γένος όλων των ονομάτων της πρότασης και των δορυφορικών τους στοιχείων (Παυλίδου, [2002] 2006· Φραγκουδάκη, 1988). Αν σε μία ονοματική φράση υπάρχουν ουσιαστικά σε διαφορετικά γένη, οι προσδιορισμοί τους θα τεθούν στο αρσενικό, πχ. *Ο μαθητής και η μαθήτρια είναι πολύ προσεκτικοί*. Επιπλέον, σε καθιερωμένες φράσεις στις οποίες εμφανίζονται και τα δύο φύλα το αρσενικό προηγείται (πχ. *ο Αδάμ και η Εύα*). Εξάιρεση αποτελούν τυπικές φράσεις, όπως *κυρίες και κύριοι*, που, όμως, εκφράζουν την «τρυφερότητα» του πομπού απέναντι στο «αδύναμο» φύλο.

Παράλληλα, ο γλωσσικός σεξισμός είναι ολοφάνερος σε επίπεδο σημασιολογίας, αν μελετήσει κανείς τα λήμματα *άντρας* και *γυναίκα*. Οι λέξεις που παράγονται από τον όρο *άνδρας* ή οι φράσεις που τον εμπεριέχουν έχουν, εν γένει, θετική σημασία. Οι εκφράσεις που περιλαμβάνουν τη λέξη *γυναίκα*, π.χ. *γυναίκα του δρόμου*, και οι λέξεις με πρώτο συνθετικό τη *γυναίκα*, π.χ. *γυναικοδουλειά*, συνήθως έχουν μειωτική σημασία και κατασκευάζουν προκαταλήψεις απέναντι στη γυναίκα, την ηθική και τη σεξουαλικότητά της. Το ανδρικό πρότυπο θεωρείται ο κανόνας και το γυναικείο η παρέκκλιση, που πρέπει να προσδιοριστεί με ιδιαίτερο γλωσσικά τρόπο, π.χ.

γυναικοκουβέντα. Αυτή τη θέση ενισχύει και το γεγονός ότι τα λεξικά διαθέτουν περισσότερες λέξεις και εκφράσεις που έχουν ως αντικείμενο αναφοράς τη γυναίκα.

Ας αναφερθούν ενδεικτικά μερικά ακόμη παραδείγματα γλωσσικού σεξισμού:

- Υπάρχουν λέξεις, όπως *επανδρώνω*, *ανδρεία*, *αντρειοσύνη*, *ανδριάντας*, οι οποίες δείχνουν ότι έχει αποδοθεί κοινωνική αξία σε χαρακτηριστικά του ανδρικού φύλου. Αντίστοιχες λέξεις που να χαρακτηρίζουν το γυναικείο φύλο είναι σπάνιες.
- Αντίθετα, υπάρχουν λέξεις, όπως *παλιογύναικο*, *βρωμοθήλυκο*, *γυναικοκαυγιάς*, *γυναικοκουβέντα*, οι οποίες δείχνουν ότι έχει αποδοθεί κοινωνική απαξία σε χαρακτηριστικά του γυναικείου φύλου. Αντίστοιχες λέξεις που να χαρακτηρίζουν το ανδρικό φύλο σπανίζουν (Αρχάκης, χ.η.).

Επίσης, στην ελληνική γλώσσα υπάρχουν παροιμίες, ευχές και στερεότυπες εκφράσεις με σεξιστικό χαρακτήρα, αφού υποβιβάζουν τις γυναίκες (Τσοκαλίδου, 1996), όπως:

- *Γυναίκα χωρίς φίμωτρο, αλί ποιος θα την πάρει* (Μενίκη, 2002)
- *Κάνει σαν γεροντοκόρη* (Μενίκη, 2002)
- *Και με έναν γιο!* (Τσοκαλίδου, 1996)

Δεν θα μπορούσε, βέβαια, να παραλειφθεί η αναφορά στη χρήση της λέξης *άνθρωπος*, που μόνο θεωρητικά είναι μία λέξη αμαρκάριστη σημασιολογικά, αφού στην πράξη δεν χρησιμοποιείται πάντα για την περιγραφή όλου του πληθυσμού. Αναλυτικότερα, η Μακρί- Τσιλιράκου (όπως αναφέρεται στο Αλβανούδη, 2013) αναφέρει πως σε φράσεις όπως *Μίλησα χθες στο τηλέφωνο με τον άνθρωπο*, ο συνομιλητής καταλαβαίνει ότι γίνεται αναφορά σε πρόσωπο αρσενικού φύλου. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει με τον όρο *παιδί*, που χρησιμοποιείται για αναφορά και στα δύο φύλα, όταν αυτά είναι μικρής ηλικίας. Ωστόσο, όταν είναι μεγαλύτερα σε ηλικία, αφορά μόνο τα άτομα αρσενικού γένους (Τσοκαλίδου, 1996).

Όλα τα παραπάνω καθιστούν έκδηλα τα έμφυλα στερεότυπα που επικρατούν σε μία πατριαρχικά δομημένη κοινωνία, όπως η ελληνική (Παυλίδου, [2002] 2006· Φραγκουδάκη, 1988α). Βέβαια, στο ζήτημα αυτό συνήθως δεν δίνεται η πρέπουσα σημασία, διότι τα μέλη που απαρτίζουν την ελληνική κοινωνία κοινωνικοποιούνται με τέτοια στερεότυπα και τα υιοθετούν. Αυτά αποτελούν, εν τέλει, παγιωμένες

αντιλήψεις που εκφράζονται και μέσω της γλώσσας (Μελέτη, 2015· Πηλαβάκη, 2016).

2.3.3 Γλωσσικός σεξισμός και εκπαίδευση: έρευνες στα σχολικά εγχειρίδια

Με βάση τον νόμο 1566/85 ένας από τους κύριους στόχους που πρέπει να θέσει η εκπαίδευση είναι η κοινωνικοποίηση. Επίσης, το σχολείο είναι ένας θεσμός που λειτουργεί ως ιδεολογικός μηχανισμός και αντανakλά τις πεποιθήσεις που κυριαρχούν σε μία κοινωνία. Συνεπώς, μέσω αυτού θα μπορούσε να επιτευχθεί η ισότητα μεταξύ των φύλων και η υπέρβαση του σεξισμού (Πλιόγκου, Κανταρτζή & Τριανταφύλλου, 2017). Ωστόσο, στον χώρο της εκπαίδευσης συνολικά εντοπίζονται έμφυλες διακρίσεις και ανισότητα. Πιο συγκεκριμένα, παραδείγματα γλωσσικού σεξισμού καταγράφονται στα σχολικά εγχειρίδια και σε όλο το παιδαγωγικό υλικό, στους στόχους του αναλυτικού προγράμματος, καθώς η έντονη παρουσία των ανδρών -επιστημόνων στην ομάδα συγγραφής παιδαγωγικού υλικού συνεπάγεται την προώθηση σεξιστικών απόψεων. Το ίδιο γίνεται στις ανακοινώσεις -προσκλήσεις με δέκτες τους γονείς και τα μέλη του προσωπικού, στα επίσημα έγγραφα και στην αλληλογραφία, στις διάφορες δράσεις του σχολείου, στους επίσημους τίτλους, βαθμολόγια, υπεύθυνες δηλώσεις, στον προφορικό λόγο στην τάξη, στη χρήση υποκοριστικών κ.ά. (Κογκίδου, 2014). Επιπρόσθετα, και η απουσία γνωστικού αντικείμενου σχετικά με τις σχέσεις των δύο φύλων και τη συμπεριληπτική ως προς το φύλο γλώσσα επιτείνουν το φαινόμενο της έμφυλης ανισότητας στο σχολικό περιβάλλον (Τσιλιπάνου, 2017).

Όσον αφορά τα σχολικά εγχειρίδια, αυτά θεωρούνται ιδεολογικά ουδέτερα, όπως και ο χώρος του σχολείου συνολικά. Η επίδρασή τους είναι μεγάλη, καθώς διαμορφώνουν τη σκέψη των μαθητών σε πολλά ζητήματα. Παρατηρείται, όμως, πως φέρουν την κυρίαρχη ιδεολογία για τον ρόλο των φύλων και τη μεταβιβάζουν στη συνείδηση των μαθητών, αναπαράγοντας τα έμφυλα στερεότυπα και τον σεξισμό (Παγκουρέλια & Παπαδοπούλου, 2010). Μάλιστα, τα σχολικά εγχειρίδια για το μάθημα της Γλώσσας και της Λογοτεχνίας είναι αυτά που ασκούν και τη μεγαλύτερη

επίδραση στη διαμόρφωση των αντιλήψεων των μαθητών σχετικά με τους ρόλους των φύλων (Hall, 2014).

Στο εξωτερικό οι έρευνες πάνω στα σχολικά εγχειρίδια ξεκίνησαν στα τέλη της δεκαετίας του '60, ενώ στην Ελλάδα τη δεκαετία του '80. Μία από τις πρώτες ερευνήτριες του ζητήματος του σεξισμού στα σχολικά βιβλία ήταν η Φραγκουδάκη (1987) (όπως αναφέρεται στο Πλιόγκου, Κανταρτζή & Τριανταφύλλου, 2017), που μελέτησε τα αναγνωστικά που χρησιμοποιούνταν στα ελληνικά σχολεία το χρονικό διάστημα 1954-1974. Τα πορίσματα των ερευνών σε διεθνές και εθνικό επίπεδο αποδεικνύουν ότι το αρσενικό φύλο κυριαρχεί στα σχολικά βιβλία μέσω της γενικευτικής χρήσης του αρσενικού γραμματικού γένους, αλλά και των κοινωνικών ρόλων που του αποδίδονται. Ο άντρας παρατηρήθηκε ότι παρουσιάζεται ως δυναμικό και ανεξάρτητο άτομο με πολυσχιδή δραστηριότητα, ενώ η γυναίκα ως μητέρα και νοικοκυρά, της οποίας ο ρόλος περιορίζεται στο σπίτι. Οι μαθητές, λοιπόν, βλέπουν ότι η αναφορά στο γυναικείο φύλο δεν είναι απαραίτητη και ότι οι κοινωνικοί ρόλοι που αποδίδονται στο κάθε φύλο δεν μεταβάλλονται (Πλιόγκου, Κανταρτζή & Τριανταφύλλου, 2017).

Πιο συγκεκριμένα, στην Τουρκία έχει αποδειχθεί ότι τα σχολικά βιβλία δεν διακρίνονται από έμφυλη ευαισθησία, αντικατοπτρίζοντας την έντονα πατριαρχικά δομημένη κοινωνία (Essen, 2007). Και στα αγγλικά βιβλία της Μαλαισίας, της Ινδονησίας, του Μπαγκλαντές και του Πακιστάν διαπιστώθηκε ότι η γυναίκα εμφανίζεται σε πολύ μικρότερο βαθμό από τον άντρα και παρουσιάζεται παθητική και εξαρτημένη από αυτόν. Το ποσοστό, βέβαια, ύπαρξης των στερεοτύπων από χώρα σε χώρα διαφέρει (Arab, Sajjad, Basharat & Naqeeb, 2015· Islam & Asadullah, 2018). Το ίδιο παρατηρήθηκε και στα σχολικά εγχειρίδια χωρών της Αφρικής. Για παράδειγμα, στα βιβλία της Νιγηρίας εντοπίστηκαν έμφυλα στερεότυπα, τα οποία οι εκπαιδευτικοί και των δύο φύλων διακρίνουν λόγω έλλειψης ενημέρωσης (Ifegbesan, 2010). Και στα βιβλία της Κένυας οι γυναίκες εμφανίζονται σε μικρό βαθμό, αν και παρατηρούνται κάποια βήματα προόδου στο ζήτημα αυτό (Kobia, 2009).

Στην Ελλάδα έχουν γίνει αρκετές έρευνες σχετικά με την απεικόνιση του φύλου στα σχολικά εγχειρίδια. Ο Papadakis (2018) διαπίστωσε ότι στα βιβλία της Πληροφορικής της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης αναπαράγονται έμφυλα στερεότυπα και

προκαταλήψεις. Η Οικονομίδου (2004) συμπέρανε ότι στο διδακτικό υλικό του Νηπιαγωγείου διαφαίνονται οι προθέσεις των δημιουργών να υπερβούν τα έμφυλα στερεότυπα, αλλά αυτό δεν επιτυγχάνεται ακόμα επαρκώς. Σύμφωνα με τις Πλιόγκου, Κανταρτζή & Τριανταφύλλου (2017), τα σχολικά βιβλία των θετικών επιστημών παραγκωνίζουν τη γυναίκα, γεγονός που αποδεικνύεται και από τις εικόνες που περιέχουν, στις οποίες πρωταγωνιστούν οι άνδρες. Οι Παγκουρέλια & Παπαδοπούλου (2010) μελέτησαν τα σχολικά εγχειρίδια της Γλώσσας της Γ' Δημοτικού. Συμπέραναν ότι σε αυτά τα φύλα φαίνεται να αναλαμβάνουν διαφορετικούς ρόλους, με τη γυναίκα να αναλαμβάνει τους παραδοσιακούς. Τα δύο φύλα δεν φαίνεται να συνεργάζονται, ενώ παρατηρήθηκε και γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους, με αποτέλεσμα το γυναικείο φύλο να αποσιωπάται στις περισσότερες περιπτώσεις. Άλλη έρευνα που αφορούσε τα εγχειρίδια της Γλώσσας της Γ' τάξης του δημοτικού έδειξε πως η αναφορά στο ανδρικό φύλο είναι διπλάσια από το γυναικείο στα διάφορα κείμενα και εικόνες, ενώ, παράλληλα, υπήρχαν αναφορές που παραπέμπουν σε στερεότυπα και για τα δύο φύλα (άντρες σε ηγετικές κοινωνικές θέσεις- κληρονομή, ενώ οι γυναίκες έρμια του φόβου και του συναισθήματος) (Gounias & Alexopoulos, 2016).

Το συμπέρασμα που εξάγεται από τα παραπάνω είναι ότι το φύλο προβάλλεται στα σχολικά εγχειρίδια, απηχώντας τις κοινωνικές αντιλήψεις παλαιότερων εποχών για αυτά. Στην καταπολέμηση του σεξισμού και ιδιαίτερα του γλωσσικού σεξισμού, όμως, μπορεί να συμβάλει ο ίδιος ο εκπαιδευτικός μέσω του τρόπου με τον οποίο διαχειρίζεται το ζήτημα των φύλων εντός της σχολικής τάξης. Μπορεί, λοιπόν, να οδηγήσει είτε στην υπέρβασή του είτε στη διαιώνισή του, διαμορφώνοντας τη στάση των μαθητών ως προς την αντιμετώπιση των φύλων (Πλιόγκου, Κανταρτζή & Τριανταφύλλου, 2017). Αρκετές έρευνες έχουν δείξει ότι ο εκπαιδευτικός συχνά έχει συγκεκριμένες προσδοκίες για την επίδοση των μαθητών του στα θεωρητικά ή θετικά μαθήματα ανάλογα με το φύλο τους, με απότοκο αυτοί να επηρεάζονται. Συχνά χρησιμοποιεί το αρσενικό γραμματικό γένος γενικευτικά στη σχολική τάξη, αποσιωπώντας το θηλυκό. Θα ήταν, επομένως, ζητούμενο να λαμβάνει την κατάλληλη επιμέλεια, ώστε να μην χρησιμοποιεί τη σεξιστική γλώσσα και ανεξάρτητα από τα σχολικά βιβλία να κάνει τις δικές του επιλογές, ευαισθητοποιώντας τους μαθητές του με την προώθηση της ισότητας (Πηλαβάκη, 2016· Πλιόγκου, Κανταρτζή & Τριανταφύλλου, 2017).

2.4 Ερευνητικός σκοπός- ερευνητικά ερωτήματα

Τα σχολικά εγχειρίδια αποτελούν την κύρια πηγή γνώσεων στο σχολικό περιβάλλον και μέσο κοινωνικοποίησης των μαθητών (Παγκουρέλια & Παπαδοπούλου, 2010). Έτσι, η έρευνα πάνω στο ζήτημα του γλωσσικού σεξισμού θα μπορούσε να βοηθήσει τους μάχιμους εκπαιδευτικούς με την κατάλληλη επιμόρφωση να συμβάλλουν στην ευαισθητοποίηση των μαθητών ως προς αυτόν και να επιτύχουν τον περιορισμό ή και την εξάλειψή του.

Πιο συγκεκριμένα, το μάθημα της Γλώσσας, παρόλο που θεωρείται ουδέτερο, διαπλάθει την ιδεολογία των μαθητών (Παγκουρέλια & Παπαδοπούλου, 2010). Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη ότι στην εφηβική ηλικία, όταν οι μαθητές εντάσσονται στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, έχουν ήδη διαμορφωμένη την ταυτότητά τους ως προς το κοινωνικό τους φύλο και ότι οι επιδράσεις που τους ασκούνται διευρύνουν τα ήδη διαμορφωμένα σεξιστικά πρότυπα (Δεληγιάννη-Κουϊμτζή & Σακκά, 2003) και μετά από διαπίστωση ερευνητικού κενού, επιλέχθηκε η παρούσα έρευνα να διεξαχθεί με στόχο να διερευνήσει αν υπάρχουν στοιχεία γλωσσικού σεξισμού στα σχολικά εγχειρίδια της Γλώσσας του Γυμνασίου. Συγκεκριμένα, τα ερευνητικά ερωτήματα διατυπώνονται ως εξής: α) *γίνεται γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους;* και β) *γίνεται γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί;*

Στο επόμενο κεφάλαιο θα παρουσιαστούν η μεθοδολογία και τα δεδομένα της παρούσας έρευνας.

3. Μεθοδολογία και δεδομένα

Η συγκεκριμένη έρευνα διεξάγεται πάνω στα σχολικά βιβλία της Νεοελληνικής Γλώσσας των τάξεων Α', Β' και Γ' Γυμνασίου. Δηλαδή, μελετήθηκαν συνολικά 3 βιβλία. Η συλλογή των δεδομένων και η μελέτη τους έλαβε χώρα τον Μάρτιο του 2024. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε είναι η Ανάλυση Λόγου (Discourse Analysis), που ανήκει στην επιστήμη της Κοινωνιογλωσσολογίας. Στόχος της έρευνας αυτής ήταν να εντοπιστούν περιπτώσεις γλωσσικού σεξισμού στα σχολικά βιβλία, καθώς και προσπάθειες υπέρβασής του. Το μοντέλο που ακολουθήθηκε ήταν αυτό της μελέτης των Γεωργαλλίδου & Λαμπροπούλου (2016) για το γραμματικό γένος και τον γλωσσικό σεξισμό στα έγγραφα της ελληνικής δημόσιας διοίκησης.

Στην έρευνα των Γεωργαλλίδου & Λαμπροπούλου τα έγγραφα της δημόσιας διοίκησης ταξινομήθηκαν με βάση τον φορέα από τον οποίο προέρχονταν και εξετάστηκαν οι μορφοσυντακτικές και λεξιλογικές/ σημασιακές επιλογές στις οποίες προέβησαν οι συντάκτες τους, όπως και το πραγματολογικό αποτέλεσμα που αυτές επιφέρουν. Αναλυτικότερα, οι ερευνήτριες ανέλυσαν τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των επαγγελματικών ουσιαστικών και των ουσιαστικών που περιγράφουν ιδιότητες, τη μορφολογία του άρθρου και των διάφορων τύπων αντωνυμιών, καθώς και τα προσαρτήματα της ονοματικής φράσης, π.χ. των επιθετικών προσδιορισμών. Επιπλέον, εξέτασαν τη συντακτική δομή των προτάσεων, δηλαδή τη σειρά των όρων της πρότασης και τον συντακτικό ρόλο των ονοματικών φράσεων (όταν σχετιζόταν με το θέμα της έρευνας). Η μελέτη αφορούσε το σύνολο των εγγράφων της διοίκησης και το συμπέρασμα που προέκυψε ήταν ότι η κυριαρχία του αρσενικού γραμματικού γένους είναι συντριπτική. Συνεπώς, υπάρχει γλωσσικός σεξισμός σε αυτά (Γεωργαλλίδου & Λαμπροπούλου, 2016). Στο μοντέλο αυτό, λοιπόν, βασίζεται η παρούσα έρευνα.

Στην παρούσα έρευνα εξετάστηκαν λεπτομερώς ολόκληρα τα βιβλία (εισαγωγικά κείμενα, λεξιλόγιο, δραστηριότητες παραγωγής λόγου κτλ.). Τα δεδομένα της έρευνας παρουσιάζονται στον Πίνακα 1:

Πίνακας 1: Τα δεδομένα της έρευνας

<u>Τάξη</u>	<u>Όνομα Βιβλίου</u>	<u>Συγγραφείς</u>
A' τάξη	Νεοελληνική Γλώσσα Α' Γυμνασίου	Κωνσταντίνος Αγγελάκας Ελένη Κατσαρού Αναστασία Μαγγανά
B' τάξη	Νεοελληνική Γλώσσα Β' Γυμνασίου	Μαρία Γαβρηλίδου Παναγιώτης Εμμανουηλίδης Έλλη Πετρίδου- Εμμανουηλίδου
Γ' τάξη	Νεοελληνική Γλώσσα Γ' Γυμνασίου	Ελένη Κατσαρού Αναστασία Μαγγανά Αικατερίνη Σκιά Βασιλική Τσέλιου

Κατά την εξέταση των δεδομένων ανιχνεύτηκαν και καταμετρήθηκαν περιπτώσεις γλωσσικού σεξισμού και περιπτώσεις προσπάθειας υπέρβασής του. Οι περιπτώσεις που καταγράφηκαν στα σχολικά βιβλία της κάθε τάξης ήταν οι εξής (Πίνακας 2):

Πίνακας 2: Κατηγοριοποίηση περιπτώσεων ανά τάξη

A' τάξη	<ol style="list-style-type: none">1. Γενικευτική χρήση αρσενικού γένους2. Αναφορά μόνο του θηλυκού γένους3. Γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί4. Αναφορά στις λέξεις <i>άνθρωπος</i> ή <i>πρόσωπο</i>
------------	---

Β΄ τάξη	<ol style="list-style-type: none"> 1. Γενικευτική χρήση αρσενικού γένους 2. Αναφορά μόνο του θηλυκού γένους 3. Γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και τοαρσενικό γένος μαζί 4. Αναφορά στις λέξεις <i>άνθρωπος</i> ή <i>πρόσωπο</i>
Γ΄ τάξη	<ol style="list-style-type: none"> 1. Γενικευτική χρήση αρσενικού γένους 2. Αναφορά μόνο του θηλυκού γένους 3. Γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και τοαρσενικό γένος μαζί 4. Αναφορά στις λέξεις <i>άνθρωπος</i> ή <i>πρόσωπο</i>

Οι τρεις πρώτες κατηγορίες περιπτώσεων προέκυψαν με βάση την έρευνα των Γεωργαλλίδου & Λαμπροπούλου, που εξέτασαν τα ουσιαστικά, τα επίθετα, τις αντωνυμίες και τους επιθετικούς και άλλους προσδιορισμούς του κάθε κειμένου. Στην παρούσα έρευνα, λοιπόν, μελετήθηκαν οι περιπτώσεις στις οποίες υπήρχε αναφορά σε πρόσωπα και των δύο φύλων, αλλά γινόταν χρήση μόνο του αρσενικού γραμματικού γένους (*Σχηματίστε με αυτά προτάσεις που θα αναφέρονται στους φίλους σας*) ή αυθαίρετη επιλογή του αρσενικού γραμματικού γένους μόνο (*Παραδώστε το τελικό κείμενο στον καθηγητή*). Αυτές καταχωρήθηκαν στην κατηγορία της γενικευτικής χρήσης του αρσενικού γένους. Οι περιπτώσεις κατά τις οποίες παρατηρήθηκε ρητή αναφορά μόνο στο θηλυκό γένος (*Η δασκάλα σάς ακούει και σας λέει*), καταχωρήθηκαν στην κατηγορία αναφορά μόνο του θηλυκού γένους και οι περιπτώσεις κατά τις οποίες υπήρχε αναφορά και στα δύο γένη (*Εσείς διατηρείτε αλληλογραφία με τους φίλους ή τις φίλες σας*) καταχωρήθηκαν στην κατηγορία γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί. Στην τέταρτη κατηγορία ανήκουν οι περιπτώσεις όπου χρησιμοποιήθηκε η λέξη *άνθρωπος* (ή *πρόσωπο*) (*Ποια σχέση φαίνεται να έχουν τα δύο πρόσωπα*), που, όπως προαναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα, ενώ θεωρείται ότι αναφέρεται στο σύνολο του ανθρώπινου πληθυσμού και, επομένως, λέξη σημασιολογικά αμαρκάριστη, στην πραγματικότητα χρησιμοποιείται, για να γίνει αναφορά στους άνδρες. Παρακάτω παρατίθενται παραδείγματα από την κάθε περίπτωση:

1. **Γενικευτική χρήση αρσενικού γένους:** *Τους είχε κάνει όλους στρατιωτάκια,*

καθηγητές και μαθητές, οι νέοι αυτής της ηλικίας δεν διαβάζουν εφημερίδες.

2. **Αναφορά μόνο του θηλυκού γένους:** Σαν τη βελόνα της μαμάς στο ρούχο της πελάτισσας, μια συμμαθήτριά σας διάβασε αργά και καθαρά το κείμενο 1.
3. **Γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί :** Έβλεπε κανένας ομίλους κυρίων και κυριών, γράψτε προτάσεις που θα απευθύνονται στο φίλο/ στη φίλη σας.
4. **Αναφορά στις λέξεις άνθρωπος ή πρόσωπο:** Πληροφορήστε έναν άνθρωπο μεγαλύτερης ηλικίας, περισσότεροι από 42 εκατομμύρια άνθρωποι παγκοσμίως.

Στη συνέχεια, οι παραπάνω περιπτώσεις ταξινομήθηκαν ανά τάξη στις κατηγορίες που παρατίθενται στον Πίνακα 3:

Πίνακας 3: Κατηγορίες ταξινόμησης

<u>Τάξη</u>	<u>Όνομα κατηγορίας</u>
Α΄ τάξη	<ol style="list-style-type: none">1. Εισαγωγικά κείμενα2. Δραστηριότητες και θεωρία γλωσσικών φαινομένων¹3. Λεξιλόγιο4. Δραστηριότητες παραγωγής λόγου5. Διαθεματική εργασία6. Ανακεφαλαιωτικός πίνακας
Β΄ τάξη	<ol style="list-style-type: none">1. Εισαγωγικά κείμενα2. Δραστηριότητες και θεωρία γλωσσικών φαινομένων3. Λεξιλόγιο4. Δραστηριότητες παραγωγής λόγου5. Διαθεματική εργασία6. Ανακεφαλαιωτικός πίνακας

¹ Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει τις ενότητες που περιέχουν δραστηριότητες που στοχεύουν στην εξοικείωση και τη διδασκαλία γραμματικοσυντακτικών φαινομένων, ετυμολογίας, κειμενικών ειδών, οργάνωσης του λόγου κτλ.

Γ' τάξη	<ol style="list-style-type: none"> 1. Εισαγωγικά κείμενα 2. Δραστηριότητες και θεωρία γλωσσικών φαινομένων 3. Λεξιλόγιο 4. Δραστηριότητες παραγωγής λόγου 5. Διαθεματική εργασία 6. Ανακεφαλαιωτικός πίνακας
----------------	--

Για την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας επιλέχθηκε συνδυασμός ποσοτικής και ποιοτικής προσέγγισης, αφού τάση της επιστήμης τις τελευταίες δεκαετίες είναι ο *μεθοδολογικός τριγωνισμός* (Τσιώλης, 2013) ή, αλλιώς, μεθοδολογικός πλουραλισμός, με στόχο το ζήτημα του γλωσσικού σεξισμού στα σχολικά βιβλία να διερευνηθεί σε βάθος και τα πορίσματα της έρευνας να διακρίνονται από αξιοπιστία και εγκυρότητα (Μακράκης, 1998).

Στο τέλος της ποιοτικής ανάλυσης των δεδομένων θα επιχειρηθεί και μία σύνδεση των γλωσσικών επιλογών που έχουν γίνει στα σχολικά εγχειρίδια με την ευρύτερη ιδεολογία της κοινωνίας πάνω στο φαινόμενο του γλωσσικού σεξισμού, με βάση τις αρχές της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου (Critical Discourse Analysis). Η ΚΑΛ είναι μία ποιοτική μέθοδος που μελετά κείμενα της δημόσιας σφαίρας, π.χ. ΜΜΕ, πολιτικό λόγο (Στάμου, 2014). Αποτελεί μία κατάλληλη μέθοδο ανάλυσης κειμένων πάνω στο ζήτημα του γλωσσικού σεξισμού, αφού στοχεύει στην κατάργηση της ανισότητας και των σχέσεων εξουσίας μέσα στην κοινωνία (Μιχάλης, 2014).

Στο επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζεται η ανάλυση των δεδομένων της έρευνας.

4. Ανάλυση δεδομένων

Στην ενότητα 4.1 γίνεται η ποσοτική ανάλυση και στην ενότητα 4.2 η ποιοτική ανάλυση των δεδομένων της έρευνας.

4.1 Ποσοτική ανάλυση των δεδομένων

Τα δεδομένα και οι αριθμοί που συγκεντρώθηκαν εντάχθηκαν σε πίνακες, με στόχο τη διευκόλυνση της ποσοτικής τους ανάλυσης και την εξαγωγή συμπερασμάτων. Έπειτα, παρατίθενται οι πίνακες, στους οποίους παρουσιάζονται οι περιπτώσεις γλωσσικού σεξισμού και οι προσπάθειες υπέρβασής του (Πίνακες 2-4):

Πίνακας 4: Βιβλίο Νεοελληνικής Γλώσσας Α' Γυμνασίου

Βιβλίο Νεοελληνικής Γλώσσας Α' Γυμνασίου							
<u>Περιπτώσεις</u>	<u>Κατηγορία ταξινόμησης</u>						<u>Σύνολο</u>
	Εισαγωγικά Κείμενα	Δραστηριότητες και θεορία γλωσσικών φαινομένων	Λεξιλόγιο	Δραστηριότητες παραγωγής λόγου	Διαθεματική εργασία	Ανακεφαλαιωτικός πίνακας	
Γενικευτική χρήση αρσενικού γένους	110	209	16	56	24	3	418
Αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	7	18	0	5	0	0	30
Γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	5	9	0	1	0	0	15
Αναφορά στις λέξεις άνθρωπος ή πρόσωπο	23	27	3	5	3	0	61

Πίνακας 5: Βιβλίο Νεοελληνικής Γλώσσας Β' Γυμνασίου

Βιβλίο Νεοελληνικής Γλώσσας Β' Γυμνασίου							
Περιπτώσεις	Κατηγορία ταξινόμησης						Σύνολο
	Εισαγωγικά Κείμενα	Δραστηριότητες και θεωρία γλωσσικών φαινομένων	Λεξιλόγιο	Δραστηριότητες παραγωγής λόγου	Διαθεματική εργασία	Ανακεφαλαιωτικός πίνακας	
Γενικευτική χρήση αρσενικού γένους	140	184	36	46	28	5	439
Αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	5	10	1	0	0	0	16
Γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	4	9	0	3	0	0	16
Αναφορά στις λέξεις <i>άνθρωπος</i> ή <i>πρόσωπο</i>	37	25	1	3	2	0	68

Πίνακας 6: Βιβλίο Νεοελληνικής Γλώσσας Γ' Γυμνασίου

Βιβλίο Νεοελληνικής Γλώσσας Γ' Γυμνασίου							
Περιπτώσεις	Κατηγορία ταξινόμησης						Σύνολο
	Εισαγωγικά Κείμενα	Δραστηριότητες και θεωρία γλωσσικών φαινομένων	Λεξιλόγιο	Δραστηριότητες παραγωγής λόγου	Διαθεματική εργασία	Ανακεφαλαιωτικός πίνακας	

Γενικευτική χρήση αρσενικού γένους	141	205	28	56	22	6	458
Αναφορά μόνο του θηλυκού γένους	15	6	4	0	0	0	25
Γενικευτική αναφορά με το θηλυκό και το αρσενικό γένος μαζί	1	3	0	0	0	0	4
Αναφορά στις λέξεις άνθρωπος ή πρόσωπο	33	39	7	5	3	0	87

Ως προς τη γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους, παρατηρήθηκαν οι περισσότερες περιπτώσεις (458) στο βιβλίο της Νεοελληνικής Γλώσσας της Γ' Γυμνασίου. Στο βιβλίο της Νεοελληνικής Γλώσσας της Β' Γυμνασίου οι περιπτώσεις χρήσης του είναι ελαφρώς λιγότερες (439) και στο βιβλίο της Νεοελληνικής Γλώσσας της Α' Γυμνασίου οι λιγότερες (418) συγκριτικά με τα βιβλία των μεγαλύτερων τάξεων.

Στο βιβλίο της Α' Γυμνασίου, οι περισσότερες περιπτώσεις γενικευτικής χρήσης του αρσενικού γένους (209) εντοπίστηκαν στις δραστηριότητες και τη θεωρία των γλωσσικών φαινομένων, που καταλαμβάνουν τον μεγαλύτερο όγκο των κεφαλαίων, και οι λιγότερες (3) στον ανακεφαλαιωτικό πίνακα. Στο βιβλίο της Β' Γυμνασίου και πάλι οι περισσότερες (184) εντοπίζονται στις δραστηριότητες και τη θεωρία των γλωσσικών φαινομένων και οι λιγότερες (5) στον ανακεφαλαιωτικό πίνακα. Το ίδιο αποτέλεσμα προέκυψε και στο βιβλίο της Γ' Γυμνασίου με τις περισσότερες περιπτώσεις (205) στις γλωσσικές δραστηριότητες και θεωρία και τις λιγότερες στον ανακεφαλαιωτικό πίνακα (6).

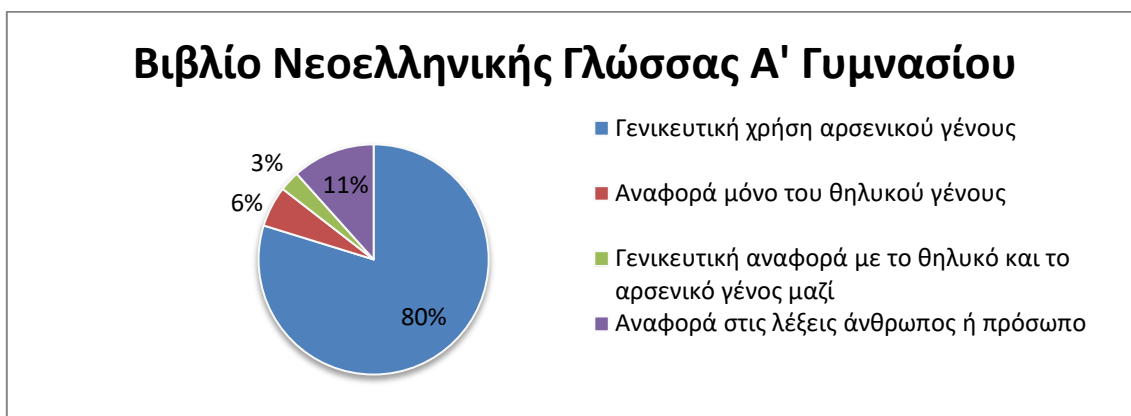
Οι περιπτώσεις χρήσης μόνο του θηλυκού γένους είναι πολύ λιγότερες συγκριτικά με τις περιπτώσεις γενικευτικής χρήσης του αρσενικού προσώπου. Αναλυτικότερα, εντοπίστηκαν 30 περιπτώσεις χρήσης του στο βιβλίο της Νεοελληνικής Γλώσσας της Α' Γυμνασίου, 16 στο βιβλίο της Β' Γυμνασίου και 25 στο βιβλίο της Γ' Γυμνασίου. Στο δύο πρώτα βιβλία οι περισσότερες περιπτώσεις χρήσης του βρίσκονται στις δραστηριότητες και τη θεωρία των γλωσσικών φαινομένων, ενώ στο βιβλίο της Γ' Γυμνασίου στα εισαγωγικά κείμενα. Σε πολλές κατηγορίες ταξινόμησης (π.χ. διαθεματική εργασία) η αναφορά μόνο στο θηλυκό γένος είναι μηδενική.

Αναφορικά με τη γενικευτική χρήση του αρσενικού και του θηλυκού γένους μαζί οι περιπτώσεις είναι λίγες και ο αριθμός τους παρουσιάζει μεγάλη απόκλιση σχετικά με την γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους. 15 μόνο είναι οι περιπτώσεις χρήσης του στο βιβλίο της Νεοελληνικής Γλώσσας της Α' Γυμνασίου, 16 στο βιβλίο της Β' και 4 στο βιβλίο της Α'. Οι περισσότερες και από αυτές τις περιπτώσεις εντοπίζονται στις δραστηριότητες και τη θεωρία των γλωσσικών φαινομένων, ενώ σε πολλές κατηγορίες ταξινόμησης δεν εντοπίστηκε καμία περίπτωση.

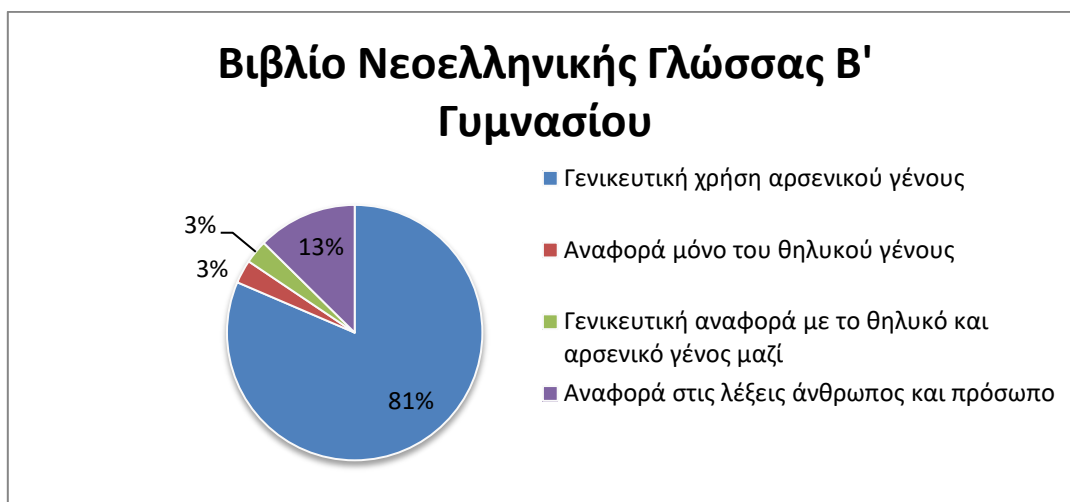
Οι περιπτώσεις χρήσης των λέξεων *άνθρωπος* ή *πρόσωπο* είναι δεύτερες σε αριθμό μετά τη γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν 61 περιπτώσεις χρήσης τους στο βιβλίο της Νεοελληνικής Γλώσσας της Α' Γυμνασίου, 68 στο βιβλίο της Β' και 87 στο βιβλίο της Γ'. Στο βιβλίο της Α' και της Γ' οι περισσότερες περιπτώσεις εντοπίστηκαν στις δραστηριότητες και τη θεωρία των γλωσσικών φαινομένων, ενώ στο βιβλίο της Β' στα εισαγωγικά κείμενα. Μηδενική χρήση των λέξεων αυτών εντοπίστηκε και στις τρεις τάξεις στον ανακεφαλαιωτικό πίνακα.

Στη συνέχεια, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της ποσοτικής ανάλυσης των δεδομένων ανά τάξη σε σχεδιαγράμματα (Εικόνες 2 έως 4):

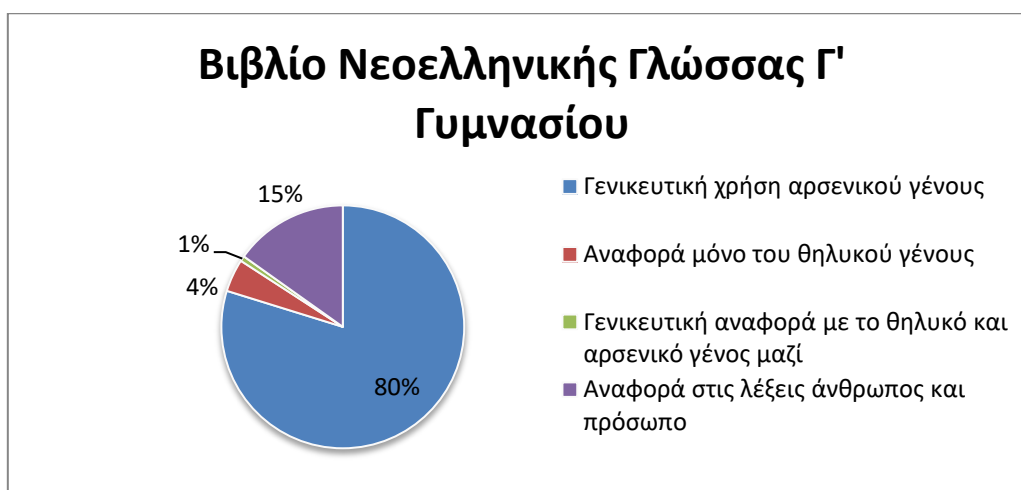
Εικόνα 2: Βιβλίο Νεοελληνικής Γλώσσας Α' Γυμνασίου

Εικόνα 3: Βιβλίο Νεοελληνικής Γλώσσας Β' Γυμνασίου

Εικόνα 4: Βιβλίο Γλώσσας Γ' Γυμνασίου

Το συμπέρασμα που εξάγεται από την ποσοτική ανάλυση των δεδομένων είναι ότι στα σχολικά βιβλία της Νεοελληνικής Γλώσσας του Γυμνασίου οι περιπτώσεις γλωσσικού σεξισμού είναι πολύ περισσότερες συγκριτικά με τις περιπτώσεις προσπάθειας υπέρβασής του. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι ο αριθμός των περιπτώσεων της γενικευτικής χρήσης του αρσενικού γένους είναι σημαντικά μεγαλύτερος σε σχέση με τις υπόλοιπες περιπτώσεις. Η περιορισμένη χρήση του θηλυκού γένους καθώς και της γενικευτικής χρήσης του θηλυκού και αρσενικού γένους μαζί δεν μας επιτρέπει σε καμία περίπτωση να θεωρήσουμε ότι γίνονται συστηματικές προσπάθειες εξάλειψης του γλωσσικού σεξισμού.

4.2 Ποιοτική ανάλυση των δεδομένων

Ωστόσο, είναι σημαντικό, πέρα από την ανάλυση των δεδομένων της ποσοτικής έρευνας, να αναλυθούν λεπτομερώς και τα αποτελέσματα της ποιοτικής, που παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον. Σε αντιστοιχία με την έρευνα των Γεωργαλλίδου και Λαμπροπούλου (2016), στην παρούσα έρευνα έγινε κειμενική και πραγματολογική ανάλυση των δεδομένων. Αναλυτικότερα, εξετάστηκε η χρήση του γραμματικού γένους στα κείμενα, οι επικοινωνιακοί στόχοι των κειμένων, ποια/ποιος απευθύνεται σε ποια/ποιον και τα γλωσσικά μέσα που χρησιμοποιήθηκαν σε αυτά. Επιχειρήθηκε, λοιπόν, μέσω αυτής της διαδικασίας ο εντοπισμός πτυχών του γλωσσικού σεξισμού στα σχολικά βιβλία της Νεοελληνικής Γλώσσας του Γυμνασίου, καθώς και οι προσπάθειες να εξαλειφθεί. Μάλιστα, είναι δυνατό να γίνει σύνδεση των γλωσσικών επιλογών των συγγραφέων (γυναικών και ανδρών) με την ευρύτερη ιδεολογία που κυριαρχεί στην κοινωνία για το συγκεκριμένο ζήτημα.

Αρχικά, θα εξεταστεί η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους στα εν λόγω σχολικά βιβλία, που είναι και κυρίαρχη σε σχέση με τις άλλες περιπτώσεις που διερευνήθηκαν. Θα γίνει, επομένως, λόγω της πληθώρας αυτών των περιπτώσεων, επιλογή αυτών που παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον και θα σχολιαστούν συνδυαστικά με άλλα στοιχεία (πχ. πραγματολογικά).

Ξεκινώντας με το βιβλίο της Γ' Γυμνασίου (αφού σε αυτό εντοπίστηκαν οι περισσότερες «ενδιαφέρουσες» περιπτώσεις), παρατηρείται ήδη από το κείμενο 1 της 1^{ης} ενότητας ότι επιλέγεται η γενικευτική χρήση της λέξης *των Ελλήνων* (σελ.10), για

να γίνει αναφορά στη συνεισφορά τους στον παγκόσμιο πολιτισμό, επισημαίνοντας ο συγγραφέας σημαντικά πνευματικά επιτεύγματά τους. Το γυναικείο φύλο, λοιπόν, «φαίνεται» να μην συνέβαλε σε αυτά. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και σε μία δραστηριότητα (Διαβάζω και γράφω, σελ. 27, ασκ.3) που ζητά από τους μαθητές να αναλύσουν έναν επιστημονικό κλάδο στον οποίο η συμβολή των Ελλήνων υπήρξε σημαντική. Και εδώ δεν γίνεται ρητή αναφορά στις Ελληνίδες.

Σε άλλο κείμενο που περιλαμβάνεται στην 3^η ενότητα και αποτελεί διαφημιστική καταχώριση του 2003 στον Τύπο (σελ. 60), το μήνυμα του επιχειρησιακού προγράμματος για τα άτομα με αναπηρία είναι *Σήμερα ο δρόμος της επιχειρηματικότητας είναι ανοιχτός σε όλους*. Παρά τη γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους και για τα δύο φύλα στη λέξη *όλους* (που εδώ χρησιμοποιείται για λόγους συμπερίληψης των ΑμεΑ), είναι πιθανό να εγγράφεται ασυνείδητα στο μυαλό των αναγνωστών/στριών ότι η επιχειρηματικότητα είναι ζήτημα που αφορά μόνο το ανδρικό φύλο.

Επίσης, στην ερώτηση κατανόησης για το Κείμενο 4 της 4^{ης} ενότητας (σελ.66), που αποτελεί σκίτσο, γίνεται αναφορά *στους Ευρωπαίους ηγέτες που συμμετείχαν στη Διάσκεψη της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 2003*. Εκπροσωπούνται, λοιπόν, μέσω αυτής της επιλογής και οι Ευρωπαϊκές ηγέτιδες που έλαβαν μέρος στο γεγονός. Ωστόσο, η αποσιώπησή τους ίσως να δημιουργεί στους δέκτες/δέκτριες την εντύπωση ότι οι υψηλές θέσεις εξουσίας καταλαμβάνονται μόνο από άνδρες. Παρόμοια αναφορά γίνεται και σε Δραστηριότητα Παραγωγής Λόγου (5^η ενότητα, σελ.103, Διαβάζω και γράφω, ασκ. 4), όπου ζητείται από τους μαθητές/τριες να συντάξουν μία επιστολή προς τον Υπουργό Παιδείας. Αυθαίρετα, λοιπόν, επιλέγεται εδώ το αρσενικό γένος, δημιουργώντας πιθανόν στο μυαλό των αναγνωστών/στριών νοητικές αναπαραστάσεις που συσχετίζουν υψηλά αξιώματα μόνο με τους άνδρες. Παρόμοιες αναφορές γίνονται σε πληθώρα σημείων στο συγκεκριμένο σχολικό βιβλίο, π.χ. *έστειλε στους διαχειριστές των πολυκατοικιών μια επιστολή* (σελ. 119), *τι είναι ένας χορηγός* (σελ.123).

Μία περίπτωση αυθαίρετης χρήσης του αρσενικού γένους παρατηρείται στην Ασκ.4 του Διαβάζω και γράφω (σελ.55), που, όμως, είναι επιτηδευμένη και στόχο έχει να προβληματίσει ως προς τον σεξισμό στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, καθώς περιλαμβάνεται σε ενότητα όπου αναλύεται το φαινόμενο του ρατσισμού. Ο

υπάλληλος στο σκίτσο εκφράζει την απαρésκειά του για το γεγονός ότι ο καινούργιος προϊστάμενος είναι γυναίκα, σύμφωνα με το επεξηγηματικό κείμενο δίπλα στο σκίτσο. Χρησιμοποιεί, λοιπόν, αρσενικό γένος για την ιδιότητα, παρόλο που το πρόσωπο που την έχει είναι γυναίκα.

Το ίδιο ισχύει και για επαγγέλματα που θίγονται σε σημεία του εν λόγω σχολικού βιβλίου (αλλά και των μικρότερων τάξεων). Για παράδειγμα, ενδεικτικά αναφέρονται οι περιπτώσεις που σε δραστηριότητες παραγωγής λόγου οι μαθητές/τριες καλούνται σε παιχνίδι ρόλων να υποδυθούν τον *μεσίτη* που συζητά με έναν πλούσιο ξένο (σελ. 26) ή να αναζητήσουν σε διάφορες πηγές *διάφορους καλλιτέχνες (ζωγράφους, λογοτέχνες, μουσικούς, φωτογράφους κ.λπ.)* (σελ.130).

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι όλες οι δραστηριότητες σχεδόν απευθύνονται στους/στις μαθητές/τριες, κάνοντας γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους, π.χ. *Συζητήστε με τους συμμαθητές σας* (σελ.14), *Ποια από τις εκδοχές θα διαλέγατε, αν λέγατε αυτές τις φράσεις σε μια συζήτηση με φίλους* (σελ. 20), *Φανταστείτε ότι είστε ταξιδιώτες... Κάθε μαθητής μόνος του είτε χωρισμένοι σε ομάδες* (σελ. 85). Γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους παρατηρείται και για την αναφορά στους καθηγητές/τριες στις ίδιες δραστηριότητες, π.χ. *Γράψτε ένα κείμενο 250-300 λέξεων που να αποτελείει αφορμή για προβληματισμό και συζήτηση με τους καθηγητές* (σελ.103), *Σε συνεργασία με τον καθηγητή της Αισθητικής Αγωγής και των Μαθηματικών* (σελ 85), *Χρήσιμη μπορεί να είναι η βοήθεια του Καθηγητή της Τεχνολογίας* (σελ.103). Το ίδιο ακριβώς παρατηρείται και στα βιβλία των δύο μικρότερων τάξεων. Φαίνεται, συνεπώς, ότι παγιώνεται η νοοτροπία αποσιώπησης του γυναικείου φύλου στη γλώσσα, που οπωσδήποτε αντανακλάται στη θέση που κατέχει στην κοινωνία.

Στο βιβλίο της Νεοελληνικής Γλώσσας της Β' Γυμνασίου διακρίνονται αντίστοιχες περιπτώσεις. Για παράδειγμα, στο Κείμενο 6 της 4^{ης} ενότητας (σελ.65), παρουσιάζεται ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τη χρήση του γένους στα πρόσωπα που συμμετέχουν στο κείμενο. Το κείμενο με τίτλο *Μιλάτε με το διπλανό σας* κάνει αναφορά στους μαθητές, χρησιμοποιώντας μόνο το αρσενικό γένος, παρόλο που η διπλανή εικόνα μαρτυρά ότι η χρήση του είναι γενικευτική και για τα δύο φύλα, αφού απεικονίζεται ένα αγόρι και ένα κορίτσι να μιλούν μέσα στη σχολική τάξη. Συγχρόνως, στο ίδιο κείμενο χρησιμοποιείται το θηλυκό γένος στο ουσιαστικό η

δασκάλα, ενώ αυθαίρετα το αρσενικό στο ουσιαστικό *ο διευθυντής*, βάζοντας και πάλι το ανδρικό φύλο σε θέση ισχύος.

Όπως και στο βιβλίο της Γ' Γυμνασίου, και εδώ επαγγέλματα με κύρος ή υψηλά αξιώματα-θέσεις εξουσίας ταυτίζονται με το ανδρικό φύλο, αφού επιλέγεται συνεχώς η χρήση του αρσενικού γένους στις δραστηριότητες που ανατίθενται στους μαθητές/τριες, αναπαράγοντας στερεότυπα. Ενδεικτικά αναφέρονται ορισμένα παραδείγματα: *Αποφασίζετε να γράψετε μια επιστολή διαμαρτυρίας προς τους διευθυντές των σημαντικότερων τηλεοπτικών σταθμών* (σελ.97), *Η πρώτη αφήγηση θα γίνει σε ένα φίλο σας, ενώ η δεύτερη στο διοικητή-αξιωματικό της Τροχαίας* (σελ. 112), *Επιστρέφοντας στο σχολείο αποφασίσατε να στείλετε μια επιστολή στο Δήμαρχο της περιοχής* (σελ.113). Και το Κείμενο 10 της 5^{ης} Ενότητας με θέμα τα επαγγέλματα του μέλλοντος αναφέρεται σε όλα, κάνοντας γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους, πχ. *οι ασφαλιστές, οι φυσιοθεραπευτές, τους λίγους αναγκαίους χειρώνακτες εργάτες* κτλ.

Και στη θεωρία γλωσσικών φαινομένων επιλέγεται συχνά μόνο το αρσενικό γένος. *Επισημαίνεται, για παράδειγμα, στη σελ.133 ότι οι μετοχές του παθητικού παρακειμένου των ρημάτων με χειλικό χαρακτήρα και των ρημάτων που τελειώνουν σε -ώνω σχηματίζονται με τις καταλήξεις -μμένος και -ώμενος αντίστοιχα, με χρήση παραδειγμάτων μόνο στο αρσενικό γένος, πχ. κουκουλωμένος.*

Στο βιβλίο της Νεοελληνικής Γλώσσας της Α' Γυμνασίου εντοπίζονται ανάλογες περιπτώσεις γενικευτικής χρήσης του αρσενικού γένους. Μια περίπτωση που παρουσιάζει ενδιαφέρον βρίσκεται στο Κείμενο 3 της 2^{ης} ενότητας (σελ.27), που προέρχεται από την ηλεκτρονική εφημερίδα του 14^{ου} Γυμνασίου Περιστερίου Αττικής. Η συντακτική επιτροπή στο κείμενό της απευθύνεται στους *αγαπητούς αναγνώστες*, ενώ στη συνέχεια επισημαίνουν πως *με τη βοήθεια των καθηγητών τους* επιχειρούν να παρουσιάσουν *θέματα που απασχολούν τους νέους της ηλικίας τους*. Παρόλο που γίνεται σε ένα σημείο του κειμένου αναφορά στα δύο γένη (*οι μαθητές και οι μαθήτριες*), στην εικόνα που συνοδεύει το κείμενο απεικονίζονται μόνο έφηβα αγόρια. Επίσης, η ερώτηση κατανόησης πάνω στο κείμενο διατυπώνεται ως εξής: *Για ποιους λόγους οι μαθητές του 14^{ου} Γυμνασίου Περιστερίου αποφάσισαν να εκδώσουν ηλεκτρονική εφημερίδα;* Οπότε η μία προσπάθεια που γίνεται σε όλο το κείμενο να αναφερθεί και το γυναικείο φύλο αίρεται.

Επίσης, όπως και στα βιβλία των μεγαλύτερων τάξεων, έτσι και σε αυτό αυθαίρετα οι συντάκτες/κτρίες του βιβλίου αναφέρονται στον Διευθυντή του σχολείου (Κείμενο 5, Ενότητα 2^η, σελ.29) και όχι στη Διευθύντρια.

Στο Κείμενο 3 της 6^{ης} Ενότητας (σελ.101) ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το αρσενικό γένος, για να αναφερθεί στους παίκτες/κτρίες ενός ηλεκτρονικού παιχνιδιού (ανταμείβεται εκείνος που είναι ο πιο επιθετικός, ενώ ο συνετός είναι καταδικασμένος να χάνει), συνδέοντας τη συγκεκριμένη δραστηριότητα με το ανδρικό φύλο. Το ίδιο συμβαίνει και στο Κείμενο 1 της 7^{ης} ενότητας (σελ.112), όπου χρησιμοποιείται αποκλειστικά το αρσενικό γένος, για να αναφερθεί ο συγγραφέας σε έναν σχολικό διαδικτυακό διαγωνισμό, πχ. *Γι' αυτό και δεν υπήρχαν νικητές ή χαμένοι του παιχνιδιού. Όλοι κέρδιζαν...*

Στο κείμενο 6 της ίδιας Ενότητας με τίτλο *Μια καμεράτα από εφήβους* (σελ. 106) ο αρθρογράφος αναφερόμενος στους μουσικούς μιας νεανικής καμεράτας χρησιμοποιεί μόνο το αρσενικό γένος (*οι περισσότεροι είναι ακόμη έφηβοι, ήταν προσκεκλημένοι*) ή την (θεωρητικά τουλάχιστον) σημασιολογικά αμαρκάριστη λέξη *παιδιά*, χωρίς να γίνεται σαφές αν η χρήση του αρσενικού γένους είναι γενικευτική ή αν τα μέλη της είναι μόνο ανδρικού φύλου. Προκαλείται, λοιπόν, σύγχυση από την επιλογή του συντάκτη, αφού το θηλυκό αποσιωπάται εντελώς, ενώ παράλληλα η συγκεκριμένη ιδιότητα συνδέεται μόνο με τους άντρες.

Τέλος, άλλη μία περίπτωση του βιβλίου της Α' που δείχνει την κυριαρχία του αρσενικού γένους πάνω στο θηλυκό είναι η θεωρία στη σελ. 118 για τα παράγωγα επίθετα, αφού παρουσιάζονται παραδείγματά τους μόνο στο αρσενικό γένος, π.χ. *τρομακτικός, κοντούλης, ασπριδερός* κτλ.

Οι παραπάνω περιπτώσεις, όπως και όλες όσες εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της ποσοτικής έρευνας, αποδεικνύουν ότι το φαινόμενο του γλωσσικού σεξισμού είναι έκδηλο σε όλα τα σχολικά βιβλία της Νεοελληνικής Γλώσσας του Γυμνασίου. Ωστόσο, παρατηρείται και η χρήση του θηλυκού γένους ή του αρσενικού και θηλυκού γένους μαζί σε λίγες περιπτώσεις, οπότε κάποιος θα μπορούσε να θεωρήσει ότι γίνονται και ορισμένες προσπάθειες υπέρβασης του γλωσσικού σεξισμού μέσω της αναφοράς στο θηλυκό γένος. Όμως, όπως θα διαπιστώσουμε, κάτι τέτοιο δεν ισχύει, αφού πολλές η χρήση του φέρει στερεότυπα σχετικά με τα φύλα.

Θα παρουσιαστούν, αρχικά, περιπτώσεις χρήσης μόνο του θηλυκού γένους στα σχολικά βιβλία των τριών τάξεων, αν και είναι ελάχιστες. Στο Κείμενο 6 της 2^{ης} ενότητας (σελ.30) χρησιμοποιείται το θηλυκό γένος στη φράση *σαν τη βελόνα της μαμάς στο ρούχο της πελάτισσας*, υποδηλώνοντας ότι οι γυναίκες είναι αυτές που επισκέπτονται τις μοδίστρες, για να διεκπεραιώσουν σχετικές εργασίες. Στο κείμενο 4 της 9^{ης} ενότητας, που αποτελεί σκίτσο, οι δύο μικροί φίλοι επιρρίπτουν ευθύνη στη γυναίκα (*αυτή φταίει κολλητέ!*) -της οποίας βλέπουμε μόνο τα γυμνά πόδια- για την αδιαφορία για την ανάγνωση λογοτεχνίας, ποίησης και δοκιμίου, αφού πλέον, όπως λένε, δεν κρατάει βιβλία. Επιπλέον, στο Διαβάζω και γράφω της σελ.156 ζητείται από τους μαθητές να γράψουν μία παραδοσιακή συνταγή του τόπου, συμπληρώνοντας *αν δε γνωρίζετε, ρωτήστε τη μητέρα ή τη γιαγιά σας ή άλλο συγγενικό σας πρόσωπο*. Οι συγκεκριμένες περιπτώσεις συνδέουν το γυναικείο φύλο με συγκεκριμένες ασχολίες, όπως είναι τα ρούχα ή η μαγειρική. Η 2^η μάλιστα παρουσιάζει με «χιούμορ» το γυναικείο φύλο να έχει ως μοναδικό ενδιαφέρον την εξωτερική εμφάνιση και όχι την πνευματική καλλιέργεια.

Ωστόσο, υπάρχουν και θετικές περιπτώσεις χρήσης του θηλυκού γένους, όπως είναι η ασκ.4 του Διαβάζω και γράφω στη σελ. 107. Εκεί παρουσιάζονται θηλυκά παράγωγα που δηλώνουν επάγγελμα (πχ. *γλύπτρια, καμαριέρα*) και ο/η μαθητής/τρια καλείται να καταγράψει τις καταλήξεις που χρησιμοποιούνται σε αυτά και να βρει ουσιαστικά που δηλώνουν επάγγελμα και είναι κοινά και για το αρσενικό και για το θηλυκό. Έτσι, αυτός/ή συνειδητοποιεί έμμεσα ότι η γυναίκα συμμετέχει ισότιμα στον επαγγελματικό βίο με τον άντρα. Και στη σελ. 134 περιλαμβάνεται ένα κείμενο από περιοδικό, που αναφέρεται στα επιτεύγματα αθλητριών, χρησιμοποιώντας συχνά το θηλυκό γένος (*οι Μεξικανές αθλήτριες, η Κινέζα καταδύτρια, της Καναδής*), αναδεικνύοντας τη δυναμική παρουσία των γυναικών στον αθλητισμό.

Στο βιβλίο της Β' Γυμνασίου διακρίνονται ανάλογες περιπτώσεις. Ενώ σχεδόν όλες οι ασκήσεις χρησιμοποιούν γενικευτικά ή αυθαίρετα το αρσενικό γένος, η ασκ.2 του Διαβάζω και γράφω ζητά από τους/τις μαθητές/τριες να ξαναγράψουν μια συνταγή, ξεκινώντας με υποκείμενο το ουσιαστικό *οι μαγείρισσες*. Και πάλι, λοιπόν, η μαγειρική ταυτίζεται με το γυναικείο φύλο. Αν αυτή η αναφορά στον «τυπικό ρόλο» της νοικοκυράς δεν σχολιαστεί από την/τον εκπαιδευτικό ως ένα φαινόμενο που σε σύγχρονη κοινωνία έχει μεταβληθεί, τότε δύναται να αποτυπωθεί στο μυαλό των μαθητριών/μαθητών ως κάτι δεδομένο για τις γυναίκες. Αντίστοιχα, ενώ όλες οι

ασκήσεις ζητάνε οι μαθητές/τριες να απευθυνθούν σε φίλο, στην ασκ.2 του Ακούω και μιλώ της σελ.141 καλούνται οι μαθητές/τριες να απαντήσουν με επιχειρήματα σε μια φίλη τους που αγνοεί τις συμβουλές να μην εκθέτει το σώμα της στις ακτίνες του ήλιου το καλοκαίρι. Καταλαβαίνουμε, συνεπώς, ότι το βιβλίο, στις λίγες φορές που χρησιμοποιεί το θηλυκό γένος, αναπαράγει στερεότυπα. Το θηλυκό γένος χρησιμοποιείται και στις φράσεις *ξανθιές τουρίστριες [...] σας σερβίρουν και ξένες ρεσεψιονίστ* στο Κείμενο 3, συνδέοντας τις γυναίκες με τα συγκεκριμένα επαγγέλματα, υποθέτουμε λόγω της εξωτερικής τους εμφάνισης.

Θετική περίπτωση χρήσης αποτελεί η ασκ.3 του Ακούω και μιλώ στη σελ. 129, όπου διατυπώνεται ότι *Μία συμμαθήτριά σας διάβασε αργά και καθαρά το κείμενο 1* και η ασκ.2 του Ακούω και μιλώ στη σελ.130, όπου αναφέρεται *Μία άλλη συμμαθήτριά σας στη Βουλή των Εφήβων διατύπωσε τη θέση ότι: «Η γυναίκα σήμερα, παρά την προσφορά και τη βελτίωση της θέσης της, εξακολουθεί να αντιμετωπίζει πολλά προβλήματα»*. Φαίνεται στις περιπτώσεις αυτές ότι οι γυναίκες έχουν θετικά χαρακτηριστικά και ότι υψώνουν τη φωνή τους για τη βελτίωση της ζωής τους. Ωστόσο, είναι ελάχιστες συγκριτικά με τις περιπτώσεις χρήσης του αρσενικού γένους.

Και το βιβλίο της Γ' Γυμνασίου περιλαμβάνει και θετικές και αρνητικές περιπτώσεις χρήσης μόνο του θηλυκού γένους. Στο σκίτσο δίπλα από το Διαβάζω και γράφω της 2^{ης} ενότητας στη σελ. 37 χρησιμοποιείται το θηλυκό γένος, αφού η γυναίκα αυτοχαρακτηρίζεται *χαζή*, καθώς λόγω της πολυσημίας των λέξεων μέρδεψε την ουρά ενός ζώου με την ουρά του ΙΚΑ. Στο Κείμενο 3 της 6^{ης} ενότητας, που αποτελεί το γνωστό σκίτσο *Μαφάλντα*, η φίλη της ονειρεύεται ότι ως μεγάλες *κυρίες* θα οργανώνουν πολυτελή συμπόσια, ώστε να αγοράσουν στους φτωχούς *τις αηδίες* που τρώνε. Το γυναικείο φύλο, έτσι, συνδέεται με αρνητικά χαρακτηριστικά προσωπικότητας, αφού οι γυναίκες παρουσιάζονται άμυαλες και επιπόλαιες.

Στο Κείμενο 3 της 3^{ης} Ενότητας, που αποτελεί λόγο μιας βουλευτίνας και υπέρμαχου των δικαιωμάτων της γυναίκας, και συγκεκριμένα στην ερώτηση κατανόησης, χρησιμοποιείται η φράση *Η βουλευτής*, που θεωρείται θετική, παρά την κατάληξη αρσενικού γένους στο ουσιαστικό, αφού το συγκεκριμένο αξίωμα φαίνεται ότι κατακτάται και από το γυναικείο φύλο. Τέλος, χρήση του θηλυκού γένους παρατηρείται στο επαγγελματικό ουσιαστικό *η γυμνάστρια* σε παράδειγμα

ανακοίνωσης που έχουν συντάξει οι συγγραφείς του βιβλίου στη σελ. 70. Οι παραπάνω περιπτώσεις μπορούν να βοηθήσουν την υπέρβαση του γλωσσικού σεξισμού. Ο καθηγητής/καθηγήτρια μπορεί να προκαλέσει μια εποικοδομητική συζήτηση με τις/τους μαθήτριες/μαθητές σχετικά με τις καταλήξεις των θηλυκών επαγγελματιών και να δοθούν κι άλλα σχετικά παραδείγματα (*βουλεύτρια, υπουργίνα, δικάστρια* κτλ.). Αυτό θα διευρύνει τους γνωστικούς ορίζοντες των παιδιών πάνω στο ζήτημα των τρόπων εκφοράς των θηλυκών επαγγελματιών, οι οποίοι, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, έχουν επισημανθεί και στο βιβλίο της Β'.

Στη συνέχεια, θα παρουσιαστούν περιπτώσεις χρήσης του αρσενικού και θηλυκού γένους μαζί, που, όπως αποδείχθηκε από την ποσοτική έρευνα, στα βιβλία της Α' και Γ' Γυμνασίου είναι ακόμη λιγότερες από αυτές της χρήσης μόνο του θηλυκού γένους.

Στο βιβλίο της Α' Γυμνασίου, θετική είναι η χρήση τους στις δραστηριότητες που ανατίθενται στους μαθητές, αλλά είναι πραγματικά ελάχιστες, π.χ. *Εσείς διατηρείτε αλληλογραφία με φίλους ή φίλες* (σελ.14), *Ένας μαθητής ή μαθήτρια να ξαναδιαβάσει στην τάξη...* (σελ.77) *Ένας φίλος ή φίλη σας θέλει να αγοράσει ένα καινούργιο κινητό τηλέφωνο. Προτείνετε του/της...* (σελ.119). Επίσης, στο κείμενο 3 της 3^{ης} Ενότητας ο συγγραφέας στο απόσπασμα *οι νέοι και οι νέες [...] να απαιτήσουν από τους μεγαλύτερους* χρησιμοποιεί τα δυο γένη, αλλά έπειτα και πάλι προβαίνει στη γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους. Στο κείμενο 1, όμως, της 5^{ης} ενότητας (σελ.82) ο συγγραφέας προβαίνει στην ξεχωριστή αναφορά του θηλυκού και του αρσενικού γένους μαζί στο απόσπασμα *οι κυρίες συγκινήθηκαν πάλι κι έκλαιγαν κι οι κύριοι κάπνιζαν*, που όμως καλλιεργεί τον σεξισμό, αντί να τον υπερβαίνει, αποδίδοντας στερεοτυπικά χαρακτηριστικά στα δύο φύλα (γυναίκα ευαίσθητη που κλαίει και άντρας σκληρός). Αυτή η περίπτωση θα μπορούσε να αξιοποιηθεί από τους/τις εκπαιδευτικούς, ώστε να συζητηθούν στην τάξη τα χαρακτηριστικά που παραδοσιακά αποδίδονται από την κοινωνία στα δύο φύλα, με στόχο σταδιακά να ανατραπούν από τη μελλοντική γενιά.

Στο βιβλίο της Β' οι περιπτώσεις είναι ελάχιστες και δεν παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον, π.χ. στη σελ.16 δίνεται ένα έτοιμο απόσπασμα στους/στις μαθητές/τριες, όπου περιλαμβάνεται η λέξη *μόνος (-η)*. Και εδώ στις δραστηριότητες παρατηρούμε διατυπώσεις όπως *Αν ήσαστε με τον αδελφό ή την αδελφή σας...* (σελ.36), *Απευθυνόμενος σε κάποιο φίλο/ κάποια φίλη σας...* (σελ.50). Στο βιβλίο της Γ' οι

περιπτώσεις είναι παρόμοιες και ακόμη λιγότερες από το βιβλίο της Β'. Η χρήση και των δύο γενών μαζί μεταδίδει στις μαθήτριες/στους μαθητές το μήνυμα ότι η αναφορά σε πρόσωπα των δύο φύλων απαιτεί χρήση και των δύο γενών στη γλώσσα, οπότε θεωρείται μια καλή γλωσσική πρακτική εξάλειψης του γλωσσικού σεξισμού. Ωστόσο, ο πραγματικά περιορισμένος αριθμός της χρήσης αυτής δεν μας επιτρέπει να μιλάμε για συστηματική προσπάθεια των συγγραφέων του βιβλίου να την επιτύχουν. Αξίζει, συμπληρωματικά, να παρατηρηθεί ότι πάντα το αρσενικό γένος προτάσσεται του θηλυκού, αναδεικνύοντας και πάλι την κυριαρχία του.

Η τελευταία περίπτωση που θα εξεταστεί είναι η χρήση των λέξεων *άνθρωπος* και *πρόσωπο*. Ξεκινώντας με την Α' Γυμνασίου, παρατηρείται ότι στο Κείμενο 2 της 1^{ης} ενότητας (σελ.11) χρησιμοποιείται συχνά η λέξη *άνθρωπος*, αφού τίγεται το ζήτημα της επικοινωνίας στην ιστορία του ανθρώπου. Ωστόσο, η διπλανή εικόνα απεικονίζει δύο πρωτόγονους άντρες, που ίσως να δημιουργεί τον συνειρμό ότι η λέξη *άνθρωπος* έχει φύλο και αυτό είναι το ανδρικό. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στις δραστηριότητες 2 και 3 του Ακούω και μιλώ στη σελ.14 του ίδιου σχολικού βιβλίου. Στις εκφωνήσεις *Ποια σχέση φαίνεται να έχουν τα δύο πρόσωπα;* και *Για ποιο σκοπό επικοινωνούν με αυτή την επιστολή τα δύο πρόσωπα;* χρησιμοποιείται μεν η λέξη πρόσωπα, αλλά αυτά είναι δύο αγόρια, με αποτέλεσμα να δημιουργείται σύγχυση στο μυαλό των μαθητριών/των για το αν αυτή η λέξη είναι τελικά σημασιολογικά αμαρκάριστη ως προς το γένος. Κατά τα άλλα, οι υπόλοιπες περιπτώσεις είναι θετικές.

Για παράδειγμα, στο βιβλίο της Β' Γυμνασίου και συγκεκριμένα στην Ασκ.2 του Λεξιλογίου (σελ.53) χρησιμοποιείται η λέξη *πρόσωπα* για τους φίλους και τις φίλες, στους οποίους έχει προηγηθεί αναφορά. Επομένως, φαίνεται ότι η λέξη περιλαμβάνει άτομα και των δύο φύλων. Το ίδιο θετικές είναι και οι εκφωνήσεις, όπως *Πληροφορήστε έναν άνθρωπο μεγαλύτερης ηλικίας (τους γονείς σας ή συγγενικό σας πρόσωπο)* (σελ.97), σε αντίθεση με την πλειοψηφία τους, που κάνουν γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους.

Ανάλογες περιπτώσεις και θετικής και αρνητικής χρήσης εντοπίζονται στο βιβλίο της Νεοελληνικής Γλώσσας της Γ' Γυμνασίου. Οι περιπτώσεις θετικής χρήσης θα πρέπει να αυξηθούν, προκειμένου να γίνει μια συστηματική προσπάθεια από τους/τις

συντάκτες/κτριες των βιβλίων να αρθεί ο γλωσσικός σεξισμός μέσω της συχνότερης αναφοράς στα δύο φύλα.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η λέξη *άνθρωπος* και *πρόσωπο* χρησιμοποιείται σε αντιδιαστολή με τα ζώα (βλ. Σχολικό βιβλίο Α' Γυμνασίου, σελ.41 ζώο-φώκια και ψαράς-άνθρωπος) ή με τα πράγματα (βλ. Σχολικό βιβλίο Β' Γυμνασίου, σελ. 67, *όλα πρόσωπα ή όλα πράγματα*, στην επεξήγηση για τα δύο ή περισσότερα όμοια αντικείμενα), όπως, επίσης, ότι χρησιμοποιείται σε πολλά σημεία η αμαρκαρίστη λέξη *παιδιά*, που όμως δεν διερευνήθηκε στην παρούσα εργασία.

Από τον παραπάνω λεπτομερή σχολιασμό διαφόρων περιπτώσεων, εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι συντάκτες/κτριες των σχολικών εγχειριδίων είναι ανάγκη να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί/ές ως προς τη χρήση της γλώσσας, καθώς η κάθε γλωσσική επιλογή μεταφέρει μηνύματα. Θα ήταν, λοιπόν, καλό να γίνεται συστηματικότερη αναφορά και στα δύο φύλα σε όλα τα βιβλία, προκειμένου οι μαθητές/τριες να συνειδητοποιήσουν τη σημασία της ύπαρξης και των δύο φύλων στη γλώσσα. Η γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους σε τόσο μεγάλο βαθμό, που έχει επιλεχθεί στα παρόντα βιβλία, διαμορφώνεται από τις κοινωνικές δομές, που εμποτίζονται από τα έμφυλα στερεότυπα. Μάλιστα, γνωρίζουμε ότι η σχέση γλώσσας και κοινωνίας είναι σχέση αλληλεξάρτησης, η μία καθορίζει και διαμορφώνει την άλλη. Σύμφωνα με τον Αρχάκη & Κονδύλη (2004), οι διακρίσεις είναι δυνατό να φυσικοποιηθούν και να αναπαράγονται μέσω της γλώσσας. Αυτό αποδεικνύει ότι η συνεχής επιλογή χρήσης του αρσενικού γένους στα σχολικά βιβλία διαιωνίζει τον γλωσσικό σεξισμό και ενθαρρύνει τον αποκλεισμό του γυναικείου φύλου από όλους τους τομείς της κοινωνίας. Αν, όμως, σε αυτά εκπροσωπούσαν τα δύο φύλα ισάξια στη γλώσσα, αυτό θα επιδρούσε θετικά στην αντίληψη των μαθητών και σταδιακά θα γίνονταν βήματα υπέρβασης του γλωσσικού σεξισμού.

5. Συμπεράσματα

Η εργασία ολοκληρώνεται με την ανακεφαλαίωση των συμπερασμάτων καθώς και τις προτάσεις για περαιτέρω έρευνα. Στην εργασία αυτή διερευνήσαμε τον γλωσσικό σεξισμό και τα στερεότυπα που παρουσιάζονται στα σχολικά βιβλία της Νεοελληνικής Γλώσσας της Α', Β' και Γ' τάξης του Γυμνασίου. Πιο συγκεκριμένα, μελετήθηκαν οι περιπτώσεις γενικευτικής χρήσης του αρσενικού γένους, χρήσης του θηλυκού γένους μόνο, χρήσης του αρσενικού και θηλυκού γένους μαζί και τέλος, περιπτώσεις χρήσης της λέξης *άνθρωπος* και *πρόσωπο*.

Μέσω της ποσοτικής έρευνας, αποδείχθηκε ότι στη συντριπτική πλειοψηφία της αναφοράς σε πρόσωπα χρησιμοποιείται γενικευτικά το αρσενικό γένος, προωθώντας έτσι την κυριαρχία του έναντι του θηλυκού γένους. Φαίνεται, λοιπόν, πως το εκπαιδευτικό σύστημα είναι ακόμα δέσμιο της έμφυλης ιδεολογίας, που εδράζεται στην πατριαρχία και τα έμφυλα στερεότυπα. Το γυναικείο φύλο εκπροσωπείται ελάχιστα μέσω της πραγματικά περιορισμένης χρήσης του θηλυκού γένους, ενώ, όπως διαπιστώθηκε από την ποιοτική έρευνα, πολλές φορές συνδέεται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (π.χ. ευαισθησία) ή ασχολίες (π.χ. μαγειρική). Η αναφορά και στα δύο γένη είναι, επίσης, περιορισμένη, γεγονός που καταδεικνύει πως το θηλυκό γένος συνεχώς αποσιωπάται. Ακόμη, ενώ υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις χρήσης της λέξης *άνθρωπος* και *πρόσωπο*, κάποιες από αυτές δείχνουν ότι η γενικευτική τους χρήση είναι μύθος, αφού ο άνθρωπος φαίνεται να εξισώνεται με τον άντρα. Οι γλωσσικές επιλογές, συνεπώς, που φαίνεται να υπερβαίνουν τον γλωσσικό σεξισμό είναι λίγες και δεν γίνονται συστηματικά από τους/τις συγγραφείς των βιβλίων.

Το ζήτημα του γλωσσικού σεξισμού στα σχολικά βιβλία θα πρέπει να αναδειχθεί, γιατί επιδρά αρνητικά στο γυναικείο φύλο, του οποίου η φωνή θα πρέπει να ακούγεται. Η μη σεξιστική αντιμετώπιση του γυναικείου φύλου στη γλώσσα είναι δυνατό να επιφέρει κοινωνικές αλλαγές (Τσαμπούκας, 2016). Για τον λόγο αυτό, προτείνεται η διαρκής επιμόρφωση των εκπαιδευτικών πάνω στα ζητήματα φύλου (Μελέτη, 2015), καθώς και η συμβολή φεμινιστριών γλωσσολόγων στη συγγραφή βιβλίων, ώστε να προκύπτει περιεχόμενο που δεν αποκλείει ή υποτιμά κάποιο από τα φύλα (Τσοκαλίδου, 1996).

Η έρευνα, λόγω περιορισμένου χρόνου, αφορά μόνο το γραμματικό γένος σε συνάρτηση με τον γλωσσικό σεξισμό στα σχολικά βιβλία της Νεοελληνικής Γλώσσας του Γυμνασίου. Επομένως, μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει ερευνητικά μειονεκτήματα, καθώς δεν προσεγγίζει το θέμα του γλωσσικού σεξισμού ολιστικά στα σχολικά εγχειρίδια, π.χ. δεν διερευνήθηκαν ως προς τους πρωταγωνιστές των ιστοριών, ως προς τους ανθολογούμενους λογοτέχνες και δημιουργούς κτλ. Η διερεύνηση τέτοιων πτυχών θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μελλοντικής έρευνας.

Άλλες ενδεχόμενες προτάσεις για μελλοντική έρευνα θα μπορούσαν να είναι η σύγκριση των τωρινών σχολικών εγχειριδίων της Νεοελληνικής Γλώσσας του Γυμνασίου με τα παλαιότερα, προκειμένου να διαφανεί αν έχει συντελεστεί πρόοδος στο κομμάτι της έμφυλης αποτύπωσης μεταξύ αυτών και σε ποιο βαθμό ή μια μεγάλης κλίμακας έρευνα των τρεχόντων σχολικών εγχειριδίων της Γλώσσας για όλες τις τάξεις του Δημοτικού για την ύπαρξη στοιχείων γλωσσικού σεξισμού και έμφυλων στερεοτύπων, καθώς μέχρι στιγμής έχουν διερευνηθεί συγκεκριμένες μόνο τάξεις. Παράλληλα, ενδιαφέρον θα είχε να διενεργηθούν έρευνες και στα σχολικά βιβλία άλλων μαθημάτων του Γυμνασίου πέραν της Γλώσσας, αλλά και στο Λύκειο. Η αλληλεπίδραση γλώσσας και φύλου θα συνεχίσει να απασχολεί τους ερευνητές και τις ερευνήτριες σε παγκόσμιο επίπεδο. Η επιστημονική έρευνα ελπίζουμε ότι θα συμβάλει σταδιακά στην κατάρριψη των έμφυλων στερεοτύπων και στη δημιουργία μιας κοινωνίας ισότητας.

Βιβλιογραφία

Αλβανούδη, Α. (2013). *Η κοινωνική και γνωσιακή διάσταση του γραμματικού γένους*. Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Αλβανούδη, Α. (2008). Η Σχέση Γλώσσας και Φύλου στις Φεμινιστικές Θεωρίες της Αποδόμησης: Η Περίπτωση του Γραμματικού Γένους. *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, 28, 89-99.

Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. & Χειλά-Μαρκοπούλου, Δ. (2003). Συγχρονικές και διαχρονικές τάσεις στο γένος της ελληνικής: Μια θεωρητική πρόταση. Στο Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. Ράλλη και Δ. Χειλά-Μαρκοπούλου (επιμ.) *Το Γένος* (σσ. 13-56). Αθήνα: Πατάκης.

Αρχάκης, Α., «Γλώσσα και φύλο», Ανακτήθηκε από https://www.greek-language.gr/digitalResources/modern_greek/tools/lexica/glossology_edu/lemma.html?id=129 στις 18/3/2024.

Αρχάκης, Α. & Κονδύλη Μ. (2004). *Εισαγωγή σε ζητήματα κοινωνιογλωσσολογίας*. Αθήνα: Νήσος.

Αρχάκης, Α. & Τσάκωνα, Β. (2011). *Ταυτότητες, Αφηγήσεις και Γλωσσική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Πατάκης.

Γεωργαλλίδου, Μ. & Λαμπροπούλου, Σ. (2016). Γραμματικό γένος και γλωσσικός σεξισμός στα έγγραφα της ελληνικής δημόσιας διοίκησης. *Γλωσσολογία*, 24, 23-43.

Γκασούκα, Μ. & Γεωργαλλίδου, Μ. (2018). *Οδηγός χρήσης μη σεξιστικής γλώσσας στα διοικητικά έγγραφα*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, Υπουργείο Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης.

Γκασούκα, Μ., Γεωργαλλίδου, Μ. & Φουλίδη, Ξ. (2016). *Οδηγός Υπέρβασης του γλωσσικού σεξισμού στη γλώσσα των εγγράφων της Δημόσιας Διοίκησης της*

Κυπριακής Δημοκρατίας. Λευκωσία: Παρατηρητήριο Ισότητας Κύπρου.

Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. & Σακκά, Δ. (2003). Ταυτότητες φύλου στην εφηβεία. Στο: *Φύλο και εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα: Προωθώντας παρεμβάσεις για την ισότητα των φύλων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα* (σελ. 144-152). Αθήνα: Κ.Ε.Θ.Ι.

Κογκίδου, Δ. (2014). *Εκπαιδευτικό σύστημα και αναγκαιότητα της μη σεξιστικής γλώσσας*. Ανακτήθηκε από <https://tvxs.gr/news/paideia/ekpaideytiko-systima-kai-anagkaiotita-tis-miseksistikis-glossas> στις 26/3/2024.

Κρύσταλ, Ντ. (2003). *Λεξικό Φωνολογίας και Φωνητικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Μακράκης, Β. (1998). Απομυθοποιώντας τον μεθοδολογικό μονισμό. Στο Γ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Μέθοδοι στην Κοινωνιολογική Έρευνα* (σσ. 19-38). Αθήνα: Τυπωθήτω.

Μακρή-Τσιλιπάκου, Μ. (2004). Η 'γυναικεία γλώσσα' και η γλώσσα των γυναικών. Στο Β. Καντσά & Β. Μουτάφη & Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 119-146.

Μαλτέζου, Δ., & Κουλαουζίδης, Γ. Α. (2020). Έμφυλα στερεότυπα και μετασχηματισμός θεωρήσεων στην εσπερινή εκπαίδευση ενηλίκων: νοητικές συνήθειες και αποπροσανατολιστικά βιώματα γυναικών που επιστρέφουν στην εκπαίδευση. *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, 9(1), 92-111.

Μελέτη, Β. (2015). Φεμινιστική γλώσσα και ορολογία η συγχρονική και διαχρονική θεώρησή της στο εκπαιδευτικό σύστημα. *Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία: 10ο Συνέδριο, 12-14 Νοεμβρίου 2015*: Πρακτικά (σσ. 155-165). Αθήνα: ΕΛΕΤΟ.

Μενίκη, Β. (2002). Γλώσσα και φύλο. Στο: Ε. Γκόβα (επιμ.), *Η πτώση των φύλ(λ)ων, Κείμενα και προτάσεις για τον σεξισμό και τη βία* (σσ: 61-79). Αθήνα: Ε. Γκόβα.

Μοσχοβάκου, Ν. & Χατζηαντωνίου, Λ. (2018). Οδηγός προς τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας για την εξάλειψη του σεξισμού και των έμφυλων διακρίσεων. ΚΕΘΙ.

Οικονομίδου, Α. (2004). Τελικά τα αγόρια κλαίνε; Έμφυλες ταυτότητες στη λογοτεχνία για μικρές ηλικίες: μία πρώτη προσέγγιση. *Κείμενα*, 1, 1-10.

Παγκουρέλια, Ε., & Παπαδοπούλου, Μ. (2010). Η ιδεολογική ταυτότητα των εγχειριδίων γλωσσικής αγωγής: η περίπτωση της Γ' Δημοτικού. *Παιδαγωγική επιθεώρηση*, 50 (IKEEART-2020-035), 140-153.

Παυλίδου, Θ.-Σ., Αλβανούδη, Α. & Καραφώτη, Ε. (2004). Γραμματικό γένος και σημασιακό περιεχόμενο: προκαταρκτικές παρατηρήσεις για τη λεξιλογική αναπαράσταση των φύλων. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, 24, 543-553.

Παυλίδου, Θ.-Σ. [2002] (2006). Γλώσσα-Γένος-Φύλο: Προβλήματα, Αναζητήσεις και Ελληνική Γλώσσα. Στο Θ.-Σ. Παυλίδου (επιμ.), *Γλώσσα-Γένος-Φύλο* (σσ. 15-64). Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).

Πηλαβάκη, Α. (επιμ.) (2016). Σεξισμός: Μια αφανής πραγματικότητα. Λευκωσία: Επιτροπή Ισότητας των Φύλων στην Απασχόληση και στην Επαγγελματική Εκπαίδευση.

Πλιόγκου, Β., Κανταρτζή, Ε. & Τριανταφύλλου, Μ. (2017). Έμφυλες αναπαραστάσεις στα σχολικά εγχειρίδια θετικής κατεύθυνσης των δύο τελευταίων τάξεων του Δημοτικού Σχολείου. *Έρευνα στην εκπαίδευση*. 6(1), 140-160.

Ράλλη, Α. (2003). Ο καθορισμός του γραμματικού γένους στα ουσιαστικά της νέας ελληνικής. Στο Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. Ράλλη και Δ. Χειλά-Μαρκοπούλου (επιμ.) *Το Γένος* (σσ. 57-99). Αθήνα: Πατάκης.

Στάμου, Α.Γ. (2014). Η κριτική ανάλυση λόγου: Μελετώντας τον ιδεολογικό ρόλο της γλώσσας. Στο Μ. Γεωργαλίδου, Μ. Σηφιανού, Β. Τσάκωνα (Επιμ.) *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και εφαρμογές* (σσ. 149-187). Νήσος: Αθήνα.

Τσαμπούκας, Α. (2017). *Proceedings of the 4th Patras International Conference of Graduate Students in Linguistics (PICGL4) (Patras, 20-22/5/2016)*. Στο V. Alexelli, K. Balasi, G. Magionos & G. Roubea (eds). Patras: University of Patras, pp. 167-182.

Τσιλιπάνου, Δ. (2017). *Εθνικό σχέδιο δράσης για την ισότητα των φύλων 2016 - 2020*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και Τεχνικές Ανάλυσης στην Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Τσοκαλίδου, Ρ. (1996). *Το φύλο της γλώσσας. Οδηγός μη-σεξιστικής γλώσσας για τον δημόσιο ελληνικό λόγο*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων-Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σελ. 50. Ανακτήθηκε από https://www.greek-language.gr/greekLang/studies/guide/thema_b8/04.html στις 21/3/2024.

Τσοκαλίδου, Ρ. (1999). *Η χρήση της γλώσσας και τα δύο φύλα*. Ομιλία στο πλαίσιο του προγράμματος «Αφιέρωμα στις σχέσεις των δύο φύλων». Επιτροπή Κοινωνικής Πολιτιστικής Δραστηριότητας Βιολογικού, Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη. Ανακτήθηκε από https://www.greek-language.gr/greekLang/studies/guide/thema_b8/05.html στις 27/3/2024.

Τσοκαλίδου, Ρ. (2001). *Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός: Γλώσσα και φύλο [B8]*. Ανακτήθηκε από https://www.greek-language.gr/greekLang/studies/guide/thema_b8/index.html στις 20/3/2024.

Στεφανάκου, Π. (2013). *Γλώσσα και φύλο: Η έμφυλη έκφραση στο ελληνικό γλωσσικό σύστημα όπως αποτυπώνεται στο Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής του Ιδρύματος Μ. Τριανταφυλλίδη* (Διπλωματική εργασία). Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Φραγκουδάκη, Α. (1987). *Γλώσσα και ιδεολογία*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Φραγκουδάκη, Α. (1987). *Γλώσσα λανθάνουσα 1-3, Δίνη, 2*, σελ. 27.

Φραγκουδάκη, Α. (1988). Γλώσσα λανθάνουσα 2 - Η θυγάτηρ της Εύας και το επικρατέστερο γένος. *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό*, 2, 82-85.

Arab, N., Sajjad, H., Basharat, H. & Naqeeb S. (2015). Gender Stereotyping In School And Its Impacts On Primary And Middle Level Schooling. *Pakistan Journal of Gender Studies*, 10, 39-52.

Cameron, D. (1985). *Feminism and Linguistic Theory*. London: Macmillan.

Corbett, G. G. (1991). *Gender*. Cambridge: Cambridge University Press.

Détrez, C. (2007). The Biological Body: A Gendered Children's Tale? Στο Στο Γ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Έμφυλοι μετασχηματισμοί - Gendering transformations: Έμφυλοι μετασχηματισμοί, 13-15 Μαΐου 2005: Πρακτικά* (σσ. 89-97). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Esen, Y. (2007). Sexism in school textbooks prepared under education reform in Turkey. *Journal for Critical Education Policy Studies*, 5(2), 466-493.

Gouvias, D. & Alexopoulos, C. (2018). Sexist stereotypes in the language textbooks of the Greek primary school: a multidimensional approach. *Gender and education*, 30(5), 642- 662.

Hall, M. (2014). Gender Representation in Current EFL Textbooks in Iranian Secondary Schools. *Journal of Language Teaching & Research*, 5(2).

Hellinger, M. & Bussmann, H. (2001). Gender Across Languages: The Linguistic Representation of Women and Men. In M. Hellinger & H. Bussmann(Eds.), *Gender Across Languages: The Linguistic Representation of Women and Men*. Amsterdam: John Benjamins.

Holton, D., Mackridge, P. & Φιλιππάκη-Warburton, Eι. (1999). *Γραμματική της Ελληνικής Γλώσσας*. Μτφρ. Β. Σπυρόπουλος. Αθήνα: Πατάκης.

Hughes, M. & Kroehler, C. (2014). *Έμφυλη ανισότητα*. Στο κοινωνιολογία: *Οι βασικές έννοιες*. Εκδ. Κριτική: Αθήνα, σελ. 356-382.

Ifegbesan, A. (2010). Gender-stereotypes belief and practices in the classroom: The Nigerian post-primary school teachers. *Global Journal of Human Social Science*, 10(4), 29-38.

Islam, K. M. M., & Asadullah, M. N. (2018). Gender stereotypes and education: A comparative content analysis of Malaysian, Indonesian, Pakistani and Bangladeshi school textbooks. *PloS one*, 13(1), e0190807.

Jule, A. (2008). *A beginner's guide to language and gender*. Bristol: Multilingual Matters.

Kobia, J. M. (2009). Femininity and masculinity in English primary school textbooks in Kenya. *The International Journal of Language Society and Culture*, 28, 57-71.

Litosseliti, L. (2006). *Gender and language theory and practice*. New York: Hodder Arnold.

Lyons, J. (2002). *Εισαγωγή στη Θεωρητική Γλωσσολογία*. Μτφρ. Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ζ. Γαβριηλίδη & Α. Ευθυμίου. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Papadakis, S. (2018). Gender stereotypes in Greek computer science school textbooks. *International Journal of Teaching and Case Studies*, 9(1), 48-71.